

Zijaltaren als liturgisch venster op laatmiddeleeuwse samenlevingen

Altarenpatronen van vijf stedelijke parochiekerken uit de Noordelijke Nederlanden (ca. 1550) onderling vergeleken

Cora Zwart

Any study of late medieval religion must begin with the liturgy, for within that great seasonal cycle of fast and festival, of ritual observance and symbolic gesture, lay Christians found the paradigms and the stories which shaped their perception of the world and their place in it.¹

1. Inleiding: liturgie, leken en altaren

1.1. Het zijaltaar in de middeleeuwse kerkruimte

In de late Middeleeuwen was het aantal altaren in de kerken als gevolg van de vele geestelijke stichtingen door leken bijzonder groot. Deze zijaltaren zijn als bronnen voor onderzoek naar de maatschappelijke rol van religie in de laatmiddeleeuwse stedelijke samenleving van groot belang, maar ze worden daar nog nauwelijks voor benut. Een belangrijke oorzaak is dat er van de geschatte 8500 tot 9500 zijaltaren die er rond 1550 in de Noordelijke Nederlanden bestonden nauwelijks voorbeelden bewaard zijn gebleven.² Desondanks kan zijaltarenonderzoek een nieuw en ander licht op de thematiek werpen dan bijvoorbeeld onderzoek naar grafzerken, memoriestukken of, zoals in het geval van de Sint-Janskerk van Gouda, glas-in-lood ramen. Deze bijdrage doet verslag van een onderzoek naar zijaltaren in laatmiddeleeuwse kerken in de Noordelijke Nederlanden.³ De focus ligt niet zozeer op de iconografie of liturgische rol van zijaltaren in afzonderlijke kerken, zoals tot nu toe bij onderzoek naar zijaltaren gebruikelijk is, maar veeleer op het patroon dat zichtbaar wordt wanneer de zijaltaren van een kerk naar categorieën stichters of gebruikers worden uitgesplitst. Het doel is deze patronen zichtbaar te maken als spiegels van sociaaleconomische verhoudingen.

¹ E. DUFFY: *The stripping of the altars. Traditional religion in England 1400-1580* (New Haven / Londen 2005²) 11.

² L.M. HELMUS: *Schilderen in opdracht. Noord-Nederlandse contracten voor altaarstukken 1485-1570* (Utrecht 2010) 54.

³ Het zijaltarenonderzoek vond eind 2012 plaats in het kader van het tutorialcollege 'Liturgie en Artes' aan de Rijksuniversiteit te Groningen. Ik dank hierbij dr. J.E.A. Kroesen zeer voor zijn waardevolle commentaar en begeleiding bij de totstandkoming van dit artikel.

De Britse historicus Eamon Duffy stelt dat elk onderzoek naar middeleeuwse religie moet beginnen met een studie van de liturgie.⁴ Bij deze studie naar zijaltaren is het kerkelijk ritueel en het belang daarvan voor leken zelfs cruciaal. Hierbij staat de centrale plaats van de liturgische kalender in het laatmiddeleeuwse leven voorop. Binnen de jaarkalender was de paascyclus, waarin het lijden, sterven en de opstanding van Christus tot verlossing van de mens herdacht en herbeleefd werden, de belangrijkste periode. Gedurende het hele jaar stelde de viering van de eucharistie (de mis) deze als offer aangeduide verlossingsdood van Christus telkens opnieuw tegenwoordig.⁵

In de liturgie werden mensen zowel individueel als collectief aangesproken; de rituele handelingen stimuleerden het individuele geloof en gaven er gelijktijdig een gemeenschappelijke context aan.⁶ Clerici en leken hadden hierbij hun eigen plichten en taken, maar waren door hun gemeenschappelijke betrokkenheid bij vieringen en feesten ook met elkaar verbonden.⁷ Sommige liturgische handelingen in de late Middeleeuwen waren behalve een gemeenschappelijk religieus ritueel ook een middel om de sociale verhoudingen binnen de stedelijke gemeenschap tot uitdrukking te brengen of te veranderen. Een bekend voorbeeld hiervan zijn de religieuze processies waaraan stedelijke overheden, clerici en leken deelnamen. Vanwege het belang van de sociale status en de hiërarchische positie van de deelnemers werden de opstelling en de inrichting van de processie zorgvuldig vastgesteld en bestond daarover ook regelmatig onenigheid.⁸ Naar analogie van de processies vormden ook de zijaltaren wat betreft hun stichting, lokalisering en gebruik een platform waar de sociale verhoudingen in een stad konden worden 'onderhandeld'. Daarbij speelde niet alleen de vormgeving van een altaar en zijn retabel een grote rol, maar ook de plaats die het innam binnen de totale altaartopografie van de kerk.

In de eerste eeuwen van het christendom waren zijaltaren nog onbekend. Kerken waren vaak boven het graf van een heilige martelaar gebouwd en kenden slechts één altaar dat daarmee verbonden was. Dit altaar was naar zijn functie vooral een tafel, waaraan de gelovigen gemeenschappelijk de eucharistische maaltijd hielden ter nagedachtenis aan Christus' offer, een maaltijd die men voordien bij het graf van de martelaar zelf hield.⁹ In het Griekse Oosten bleef één altaar in elke kerk de norm. In het Latijnse Westen werd het aspect van offerplaats en relikwieëngraf steeds sterker benadrukt en nam het aantal altaren

⁴ Zie inleidend citaat, noot 1.

⁵ DUFFY: *The stripping of the altars* 23.

⁶ DUFFY: *The stripping of the altars* 11.

⁷ DUFFY: *The stripping of the altars* 41-42.

⁸ L. BOGAERS: *Aards, betrokken en zelfbewust. De verveendheid van cultuur en religie in katholieke Utrecht, 1300-1600* (Utrecht 2008) 308-311, 331-334.

⁹ G.C. LAUDY: 'Altaar', in L. BRINKHOFF et al. (red.): *Liturgisch woordenboek* 1 (Roermond 1958-1968) 105-115, k. 106-107.

toe, al behield het altaar ook de tafelfunctie (*mensa Domini*).¹⁰ In plaats van een tafel werd het massieve stenen blokaltaar de standaard, bestaande uit een onderbouw of *stipes* en daarop een *mensa*, het (tafel)blad met vijf ingekerfde wijdingskruisen.

Zijaltaren kwamen in de westerse kerk vanaf de zesde eeuw op en hun aantal nam vanaf de veertiende eeuw sterk toe. Deze gang van zaken weerspiegelde zowel de prominente plaats van de liturgie in het dagelijks leven als de ontwikkeling en de doordenking van een belangrijk dogmatisch concept en een devotionele praktijk. Zo verschoof de betekenis van de eucharistie geleidelijk van een herdenkingsmaaltijd tot een meer geritualiseerde nuttiging van Christus' lichaam en bloed. Het Vierde Lateraans Concilie van 1215, dat de transsubstantiatie van brood en wijn in het lichaam en bloed van Christus tot dogma verklaarde, markeerde het eindpunt van een lange strijd over de wijze waarop Christus aanwezig was in de geconsacreerde hostie. Tegelijkertijd werden vanaf de zesde eeuw steeds meer altaren uitgerust met relieken, lichaamsdelen van heiligen of objecten die met een heilige in aanraking waren geweest. Deze ontwikkeling versnelde in de elfde eeuw. Men geloofde dat de heilige resten dragers waren van de *virtus* van de heilige en zo een verbinding tot stand brachten tussen hemel en aarde.¹¹ Het altaar werd de plaats waar het offer van Christus steeds opnieuw in de mis tegenwoordig was en waar de gelovigen dit offer zelf konden ervaren en herdenken in gemeenschap met elkaar en met Christus, door bij de eucharistie de geconsacreerde hostie tot zich te nemen of deze bij de opheffing devoot te aanschouwen.¹² In de mis was Gods genade voor de gelovigen bereikbaar, mede door de voorspraak van de heilige(n) aan wie het altaar was gewijd.

De altarenplattegrond van de kerken was tot in de dertiende eeuw in veel gevallen gebaseerd op een allegorische interpretatie van het kerkgebouw als weerspiegeling van de hemelse stad. Hier hadden de heiligen een altaar als 'woning' op een vaste locatie die hiërarchisch bepaald was. Een zo breed mogelijke afspiegeling van de hemelse stad kon bereikt worden door de verwerving van zoveel mogelijk verschillende relieken. De clerus had bij het verwerven van relieken en het bepalen van de plaats van het altaar het laatste woord, en vaak werden clerici ook bij deze zijaltaren begraven. Binnen dit basisprincipe konden

¹⁰ J.A. JUNGSMANN: *Missarum sollemnia. Eine genetische Erklärung der römischen Messe* 2 (Wien / Freiburg / Basel 1962⁵) 465-466; J.E.A. KROESSEN: *Seitenaltäre im mittelalterlichen Kirchen. Standort-Raum-Liturgie* (Regensburg 2010) 9.

¹¹ A. ANGENDT: *Heilige und Reliquien. Die Geschichte ihres Kultus vom frühen Christentum bis zur Gegenwart* (Hamburg 2007²) 153-157.

¹² B. HAMM: *Religiosität im späten Mittelalter* (Tübingen 2011) 55; G. POIESZ: 'Opheffing', in BRINKHOFF et al. (red.): *Liturgisch woordenboek* 2, 2034-2041, k. 2034-2036; Ch. CASPERS: *De eucharistische vroomheid en het feest van sacramentsdag in de Nederlanden tijdens de late Middeleeuwen* (= *Miscellanea Neerlandica* 5) (Leuven 1992); IDEM: 'Meum summum desiderium est te habere. De eucharistie als sacrament van de godsonthoofing voor alle gelovigen, ca. 1200 - ca. 1500', in *Ons geestelijk erf* 70/3 (1996) 193-215.

de altarenplattegronden per kerk variëren. Aan heiligen werden meerdere kwaliteiten toegeschreven die soms heel verschillend tot uitdrukking werden gebracht in de altaarlocatie. Ook werd vanwege het specifieke reliekenbezit van een kerk soms voor een afwijkende altaaropstelling gekozen.¹³ Het uitgangspunt van de altaarlocatie dat primair was ingegeven vanuit een visie op het kerkgebouw als afbeelding van de hemelse stad, kwam vanaf de dertiende eeuw in toenemende mate onder druk te staan toen ook lekgroepen tot altaarstichtingen overgingen.

In combinatie met de verwevenheid aan altaarfuncties zorgde het concept van het vagevuur vanaf de dertiende eeuw voor een explosieve vraag van leken naar memoriemissen, met als gevolg een snelle toename van het aantal zijaltaren waaraan die missen werden gelezen.¹⁴ Dit vagevuur was een lijdens- en louteringsplaats van zielen, de plek waar zielen van gestorvenen door boetedoening gezuiverd moesten worden voordat ze tot de hemel konden worden toegelaten. Hierin konden ze worden bijgestaan door nabestaanden op aarde, die door het doen van goede daden de boetetijd voor de zielen konden bekorten. Er gold een principe van solidariteit tussen levenden en doden, waarbij er geen sprake was van eenrichtingsverkeer maar van een *full circuit of reciprocity* waarbij de overledenen hun eigen verdiensten weer overdroegen aan de levenden.¹⁵ Memoriemissen waren het geëigende middel om hulp te bieden aan de gestorvenen. Na het overlijden en de begrafenis werden gedurende langere tijd en volgens een regelmatige cyclus memoriemissen gelezen.¹⁶ Dat kon een kostbare zaak zijn omdat die missen tegen betaling door een priester werden opgedragen en er soms een eigen altaar voor gesticht werd. Om dit te bekostigen lieten bemiddelde leken(-families) vaak geld of goederen na aan een parochiekerk, kapittelkerk, klooster of convent. Leken die verenigd waren in broederschappen of ambachtsgilden stichtten vicarieën of kapelanieën, fondsen die voorzagen in het onderhoud van een priester (altarist) die op gezette tijden een zielenmis voor een overledene las.¹⁷

De wederkerige hulp die levenden en doden elkaar konden bieden en de mogelijkheid om nog na het overlijden invloed te hebben op het eigen welzijn en dat van de naasten waren geruststellend en hoopgevend. Dit gevoel van onder-

¹³ G. BANDMANN: 'Früh- und hochmittelalterliche Altaranordnung als Darstellung', in V.H. ELBERN (Hrsg.): *Das erste Jahrtausend. Kultur und Kunst im werdenden Abendland an Rhein und Ruhr* 1 (Düsseldorf 1962) 371-411, p. 392-395, 402, 411.

¹⁴ J. LE GOFF: *The birth of purgatory* (Chicago 1984) 283, 357. Hoewel het concept van een plaats van loutering al vroeg invloedrijk was en in 1254 voor het eerst pontificaal erkend werd, bestond er tussen de oosterse en westerse Kerk onenigheid over. Het zou tot aan het Concilie van Florence (1439) duren voordat het vagevuur als leerstuk door de kerk van Rome werd vastgelegd.

¹⁵ LE GOFF: *The birth of purgatory* 356-358.

¹⁶ BOGAERS: *Aards, betrokken en zelfbenust* 661.

¹⁷ J. VAN EIJNATTEN & F. VAN LIEBURG: *Nederlandse religiegeschiedenis* (Hilversum 2006²) 112.

linge betrokkenheid zien we nog in het begin van de zestiende eeuw terug in de proloog die de kanunnikes Maria de la Folije uit het Brusselse klooster Jericho schreef bij de biechtvaderpreken die door haar waren opgeschreven:¹⁸

(...) Waer van ick mij somtijts aen suster Catharina beclaechden omdat ick soo wijnich tijt hadden om te schrijven, sijden dat den loon ewich blijven soudent; dat ick het mij niet en mochte laten verdrieten; dat sij in haer leven *ende oock naer haere doot voor mij bidden soudent*; dat ick niet betrowen en soudent op mijne eijghen cracht, maer op die ghebeden ende verdinsten van onse medesusters, die in voorleden tijden veel schoone sermoonen gheschreven hebben (...).

De band die de levenden met de doden voelden was sterk, maar door de memoriemissen werd ook de band tussen de levenden onderling verstevigd. Middels deze missen, het oprichten van altaren en het stichten van fondsen manifesteerden families, gilden en broederschappen zichzelf in de gemeenschap. Gaandeweg zagen de leken het stichten van altaren steeds meer als hun eigen verantwoordelijkheid en wezen ze zelf de priesters aan om de missen te lezen. De term ‘inhuren’ is hierop beter van toepassing; Duffy spreekt van een situatie van *hire and fire* van de clerus door leken.¹⁹ De identiteit van de stichters kwam tot uitdrukking in de ‘aankleding’ van het altaar. Het geschilderde of gesneden retabel dat op het altaar, aan de achtermuur of aan de bijbehorende pilaar was aangebracht, bracht doorgaans niet alleen de heilige aan wie het altaar was gewijd in beeld, maar ook de naam van de familie, het gilde of de broederschap. Tezamen met het liturgische vaatwerk, de paramenten, de muur- en gewelfschilderingen was het retabel een uiting van privé-devotie die tegelijkertijd bijdroeg aan de manifestatie van de stichters en gebruikers binnen de gemeenschap. De opkomst van de lekenstichtingen neemt niet weg dat zijaltaren nadrukkelijk ook deel bleven uitmaken van een algehele altaartopografie binnen een kerk.²⁰ Dat bleek bijvoorbeeld bij gemeenschappelijke vieringen in parochie- of kapittelkerken zoals de altaarwassing op Witte Donderdag in de Buurkerk en de Mariakerk in Utrecht, waar de altaren in processie en volgens een bepaalde route werden aangedaan.²¹

¹⁸ P. STOOP: *Schrijven in commissie. De zusters uit het Brusselse klooster Jericho en de preken van hun biechtvaders (ca.1456-1510)* (Hilversum 2013) 15 (cursivering CZ).

¹⁹ DUFFY: *The stripping of the altars* 114.

²⁰ DUFFY: *The stripping of the altars* 131, 301-302; KROESEN: *Seitenaltäre* 10-11; J. KROESEN & R. STEENSMA: *The interior of the medieval village church* (Leuven / Paris / Walpole, MA 2012²) 46-47.

²¹ BOGAERS: *Aards, betrokken en zelfbewust* 819-820; K. VELLEKOOP (ed.): *Liber ordinarius sanctae Mariae Traiectensis. The ordinal of St. Mary's Church, Utrecht* (Ms. London, British Library, Add. 9769) (= Documenta et archivalia ad historiam musicae neerlandicae 6) (Amsterdam 1996) 91-92.

Door de geschetste ontwikkelingen en het voorschrift dat er maximaal twee missen per dag op één altaar waren toegestaan,²² raakten de kerken overvol met altaren. Uitbreiding van het aantal zijaltaren vereiste uitbreiding van het kerkgebouw zowel in het koor, het schip als het dwarsschip, een onderneming die in meerdere kerken in de late middeleeuwen betaald werd door degenen die een eigen altaar wensten. Het belang van de locatie bij een altaarstichting werd bepaald door de positie van het altaar ten opzichte van het sacramentshuis, de bewaarplaats van de geconsacreerde hosties, dat wil zeggen het Lichaam van Christus. Dit sacramentshuis had de vorm van een wandkastje of een vrijstaande toren met een afsluitbaar deurtje dat meestal aan de noordzijde van het hoogaltaar stond.²³ Een plaats dicht bij het daar aanwezige Lichaam van Christus of met goed zicht op het sacramentshuis en het hoogaltaar gold als een toplocatie.

1.2. Opzet en methodiek

Onderzoek naar zijaltaren in kerken in de Noordelijke Nederlanden heeft nog maar weinig plaatsgevonden. Hoewel er als gevolg van de beeldenstorm in 1566, de reformatie en de Contrareformatie, de Franse Revolutie en diverse oorlogen veel vernield is en er ook door restauratiewerk soms schade is toegebracht, is onderzoek naar zijaltaren echter wel degelijk mogelijk.²⁴ Hun massale aanwezigheid opent mogelijkheden voor de studie van sociaaleconomische verhoudingen in de laatmiddeleeuwse stedelijke samenleving en voor onderzoek naar de betekenis van religie en ritueel in het dagelijks leven. Tot nu toe is het onderzoek naar zijaltaren meestal kunsthistorisch van aard en gekoppeld aan de bouwgeschiedenis van één specifieke kerk.²⁵ Ook in het onderzoek naar de

²² Vgl. BANDMANN: 'Früh- und hochmittelalterliche Altaranordnung' 375-376. Toch lijkt aan dit voorschrift niet altijd even strikt te zijn vastgehouden.

²³ Voor de ontwikkeling van het sacramentshuis zie A. TIMMERMANN: *Real presence. Sacramenthouses and the body of Christ c. 1270-1600* (Turnhout 2009). Voor voorbeelden van vroege sacramentsnissen, bewaard gebleven op Gotland, zie J. KROESEN & P. TÄNGENBERG: *Die mittelalterliche Sakramentsnische auf Gotland (Schweden). Kunst und Liturgie* (Petersberg 2013).

²⁴ KROESEN: *Seitenaltäre* 7-8, 18. Na het Concilie van Trente moesten zijaltaren die het zicht belemmerden op het hoogaltaar weg; volksvroomheid moest worden ingedamd.

²⁵ G.Th.M. LEMMENS: 'De oude inrichting van de Stevenskerk' in *Numaga* 16 (1969) 274-317; F. GORISSEN: 'De altaren van de Stevenskerk. Hun patroonheiligen en vicarissen' in *Ibidem* 353-380; BOGAERS: *Aards, betrokken en zelfbewust*; Th. HAAKMA WAGENAAR: *De bouwgeschiedenis van de Buurkerk te Utrecht* (Rotterdam 1936); M.M. MOCHIZUKI: *The Netherlandish image after iconoclasm 1566-1672. Material religion in the Dutch Golden Age* (Aldershot 2008); C.F. JANSSEN: *De Grote- of St. Bavokerk te Haarlem. De geschiedenis van haar bouw en inrichting tot de Reformatie* (Haarlem 1985); H. JANSE: *De Oude Kerk te Amsterdam. Bouwgeschiedenis en restauratie* (Zeist / Zwolle 2004); C. PEETERS: *De Sint Janskerk te 's-Hertogenbosch* (= De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst 26) ('s-Gravenhage / Zeist 1985); J. MOSMANS: *De St. Janskerk te 's-*

relatie tussen architectuur en liturgie staat doorgaans de bouwgeschiedenis centraal. Voorbeelden hiervan zijn het onderzoek van Clemens Kosch naar klooster- en stiftskerken rond 1300 in verschillende delen van Duitsland,²⁶ en het onderzoek van Justin Kroesen die tot nu toe als enige de zijaltaren inventariseerde als aparte categorie, maar dat eveneens deed met aandacht voor hun plaats in de ruimte en in de liturgie.²⁷

Voortbouwend op de aandacht van Kroesen voor de plaats van zijaltaren in middeleeuwse kerken en de visuele impact die ze hadden op de beleving van de ruimte zijn voor deze bijdrage zijaltaarplattegronden of altarenpatronen als bronnen gebruikt. De zijaltaren zijn hierbij niet alleen als afzonderlijke elementen geïnventariseerd maar ook in hun onderlinge ruimtelijke samenhang en met betrekking tot hun betekenis als een ensemble voor de gemeenschap. De centrale vraagstelling is in welke mate een laatmiddeleeuws altarenpatroon de samenleving rondom het kerkgebouw weerspiegelt. Als hypothese is geformuleerd dat in dit patroon steeds specifieke kenmerken van de lokale stedelijke samenleving zichtbaar zijn. Er zijn van vijf verschillende kerken binnen de Noordelijke Nederlanden altarenpatronen opgesteld die onderlinge vergelijking mogelijk maken. Daarbij zijn per kerk altaarstichters of -gebruikers in zes veel voorkomende groepen onderscheiden: handwerksliedengilden, koopliedengilden, broederschappen, patriciërs, geestelijken en een gemengde groep bestaande uit een combinatie van de eerder genoemde groepen.

Voor de termen gilden en broederschappen die zowel in de bronnen als in de literatuur veel door elkaar worden gebruikt, zijn hier de omschrijvingen van Paul Trio aangehouden, zoals hij die baseerde op de aard en de historische groei van de instellingen.²⁸ De oudste en meest gangbare vorm van corporatief leven waren de broederschappen. Deze werden vanaf het eind van de twaalfde eeuw vanuit een gelovig vroomheidsstreven door groepen leken opgericht. Broederschappen hadden een eigen patroonheilige en waren vooral gericht op de zorg voor gestorven broeders of zusters, de ziekenverpleging of de armenzorg. Het lidmaatschap was niet beroepsgebonden en over het algemeen een zaak van vrijwillige keuze. De meestal wat later ontstane ambachtsgilden en koopmansgilden kenden in grote lijnen dezelfde organisatievorm als de broederschappen en ook zij hadden allen een heilige als patroon. Deze gilden waren echter allereerst op grond van een beroep of ambacht georganiseerd en kenden veelal een verplicht lidmaatschap. Ze legden meestal een sterkere nadruk op de armen- en ziekenzorg voor de leden dan de broederschappen.²⁹ De altaarstichtingen van

Hertogenbosch ('s-Hertogenbosch 1931); E. DEN HARTOG & J. VEERMAN (red.): *De Pieterskerk in Leiden. Bouwgeschiedenis, inrichting en gedenktekens* (Zwolle 2011).

²⁶ Bijvoorbeeld C. KOSCH: *Kölns romanische Kirchen. Architektur und Liturgie im Hochmittelalter* (Regensburg 2005²).

²⁷ KROESEN: *Seitenaltäre*.

²⁸ P. TRIO: *Volksreligie als spiegel van een stedelijke samenleving. De broederschappen te Gent in de late middeleeuwen* (Leuven 1993) 42-44.

²⁹ TRIO: *Volksreligie als spiegel* 17, 20, 46.

patriciërs en clerici waren veelal van nog wat later datum. De gemengde groep is per definitie divers van samenstelling. Hier vallen bijvoorbeeld rederijkers onder en schutterijen, de door patriciërs gevormde 'sterke arm' die tegelijkertijd een soort gilden waren met een hoog gezelligheidsgehalte in vreedstijd. De groepen worden bij de afzonderlijke altaarbeschrijvingen toegelicht.

De volgende vragen waren bij dit onderzoek van belang: wat was de positie van de lekgroepen die hun altaren in de kerk plaatsten? Wat was de relatie tussen hen en een specifieke heilige? In welke mate was de locatie van het altaar in de kerkruimte van belang? Was de situatie in de Noordelijke Nederlanden in grote lijnen overal vergelijkbaar of juist niet? Waren het vooral de leken of toch de clerus die het in het kerkgebouw voor het zeggen hadden, of was het beeld complexer? Mogen we, kortom, zijaltaren zien als een liturgisch venster op de sociale dynamiek in laatmiddeleeuwse steden of was er slechts sprake van een min of meer toevallige aangroei van zijaltaren?

De vijf geselecteerde kerken voor het onderzoek zijn de Sint-Stevenskerk in Nijmegen, de Buurkerk in Utrecht, de Grote of Sint-Bavokerk te Haarlem, de Oude Kerk te Amsterdam en de Sint-Janskerk te Den Bosch, grote stedelijke parochiekerken verspreid over de gehele Noordelijke Nederlanden. Naast de geografische ligging waren twee andere selectiecriteria van belang. Het ene was de beschikbaarheid van altaarplattegronden uit eerder onderzoek; van meerdere kerken zijn plattegronden bekend uit de periode vlak vóór de reformatie, toen het aantal zijaltaren maximaal was. Het andere was de aanwezigheid van eerder onderzoek naar stichtingsdocumentatie, contracten en historische afbeeldingen.³⁰ Door de altaren in hun onderlinge ruimtelijke samenhang te beschouwen is het reeds gepubliceerde materiaal in dit onderzoek vanuit een nieuw perspectief bijeengebracht. In de volgende paragraaf wordt iedere deelstudie van een afzonderlijk kerkgebouw weergegeven, voorafgegaan door een korte schets van de geschiedenis van de betreffende stad en kerk. De voorlaatste paragraaf bevat twee onderdelen: een analyse van de altarenpatronen en een korte vergelijking met enkele altarenpatronen buiten de Noordelijke Nederlanden van drie parochiekerken uit het Midden- en Noord-Europese gebied die via Hanzecontacten met de geïnventariseerde Nederlandse steden in een cultureel netwerk verbonden waren: Antwerpen (Onze-Lieve-Vrouwekerk), Stralsund (*Sankt Nikolai-kirche*) en Danzig / Gdańsk (*Marienkirche*).³¹ Het geheel wordt afgesloten met een korte conclusie.

Ter afsluiting van de inleiding moet nog één kanttekening worden gemaakt. Bij het onderzoek bleek dat het niet mogelijk is het precieze aantal altaren dat een kerk in de zestiende eeuw bezat met zekerheid te noemen. Dat heeft soms te maken met onduidelijke naamgeving in de bronnen. Een altaar kon aan meerdere heiligen gewijd zijn en onder verschillende namen bekend zijn maar

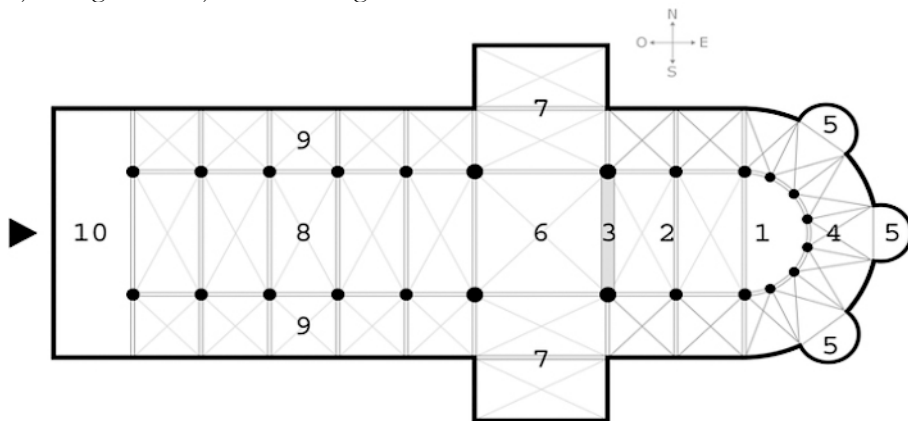
³⁰ Vgl. KROESSEN: *Seitenaltäre* 18; HELMUS: *Schilderen in opdracht*; zie ook noot 25.

³¹ De voorbeelden van de drie parochiekerken zijn ontleend aan KROESSEN: *Seitenaltäre* 25-26.

ook bij de stichters- of gebruikersnaam genoemd worden. Overlap is niet uit te sluiten. Daarnaast had het woord altaar verschillende betekenissen. Soms werd er het altaar in materiële zin mee bedoeld, maar in andere gevallen betekende het beneficium of vicariaat, geldelijke fondsen of altaarstichtingen verbonden aan reeds bestaande fysieke altaren om de inkomsten van de priester die voor de mis was aangesteld te regelen.³² Niet elke stichter had voldoende geld om een nieuw altaar op te richten en uit te rusten en gaandeweg zal het in veel kerken ook aan ruimte hebben ontbroken.

2. Vijf stedelijke parochiekerken: maatschappelijke context en altarenpatronen

Een laatmiddeleeuwse kerk is met het koor op het oosten gericht (georiënteerd). Ook de altaren zijn naar het oosten opgesteld en bevinden zich dus bijvoorbeeld aan de westkant van pilaren. De schematische plattegrond verduidelijkt de gebruikelijke terminologie.³³

Afbeelding 1: Schematische plattegrond van een kruiskerk [bron: wikipedia]

1. koorsluiting (apsis)	6. viering
2. priesterkoor	7. transept of dwarsschip
3. doksaal	8. schip of middenschip
4. kooromgang	9. zijbeuken
5. straalkapellen	10. narthex

In de altarenpatronen zijn de altaren volgens onderstaande legenda onderscheiden:

³² MOSMANS: *De St. Janskerk* 325.

³³ Voor een schematische plattegrond van een kruiskerk, zie: nl.wikipedia.org/wiki/Kruiskerk (4 september 2013).

 : hoogaltaar

 : handwerkslieden

 : kooplieden

 : broederschappen

 : patriciërs

 : geestelijken

 : gemengde groep

Deze vormen dun gekaderd: locatie bij benadering want onduidelijk (zie altaarbeschrijving)

 : stichters/gebruikers onduidelijk (zie altaarbeschrijving)

H : Heilig Graf

S : Sacramentshuis

2.1. De Sint-Stevenskerk en Nijmegen

Nijmegen was met tienduizend inwoners rond 1550 de belangrijkste stad in het Gelders-Kleefse gebied en viel tot 1559 onder het bisdom Keulen.³⁴ Hoewel het vanaf de achtste eeuw al een palts van de Duitse koningen was, ontwikkelde Nijmegen zich pas goed nadat de Duitse koning Hendrik VII in 1230 stadsrechten had verleend. Als vrije stad onder de Duitse koning nam Nijmegen een bijzondere positie in binnen de Noordelijke Nederlanden: de meeste andere steden hadden een hertog, een graaf of de bisschop van Utrecht als heer. In 1247 belandden de palts, de stad en het Rijk van Nijmegen echter bij het graafschap Gelre (vanaf 1339 een hertogdom). Dat was het gevolg van het feit dat Graaf Willem II van Holland na zijn verkiezingscampagne voor het Duitse koningschap het geld niet had afgelost dat hij met Nijmegen als onderpand hiervoor geleend had van Otto II van Gelre. Aangezien Nijmegen zichzelf als vrije rijksstad bleef zien, waren er vaak conflicten met Gelre.³⁵

De sociale en economische situatie in het laatmiddeleeuwse Nijmegen is bij gebrek aan bronnen moeilijk vast te stellen. Een belastingregister van 532 huishoudens uit 1422 geeft slechts een indruk van de beroepen ruim honderd jaar voor onze altaarinventarisatie. In dat jaar werkte 20% van de beroepsbevolking in de voedingssector als bakker, brouwer, slager, en soms als molenaar of visser. 27% werkte in de textielnijverheid en schoenproductie als snijder, schoen- en tripmaker, wever, verver van stoffen, handschoenmaker, scheerder, bontwerker, hoedenmaker of tassenmaker. 25% werkte in de handel, als kramer, wijnhandelaar of schipper en 28% werkte in andere sectoren zoals de bouw (7%) en de metaalbewerking. Hierbij was de handelssector het meest welvarend, in de tex-

³⁴ B. TISSEN en Th. ENGELEN: 'Leven in ongewisse tijden. De bevolking van Nijmegen in de middeleeuwen', in J. KUYSS & H. BOTS (red.): *Nijmegen. Geschiedenis van de oudste stad van Nederland 2. Middeleeuwen en Nieuwe Tijd* (Wormer 2005) 29-47, p. 42.

³⁵ J. KUYSS & H. BOTS: 'Voorwoord' in IDEM (red.): *Nijmegen 4-7*, p. 4-5.

tielnijverheid en schoenmakerij ging het minder goed en in de bouwnijverheid ging het vaak slecht.³⁶

Het Nederrijnse gebied waar Nijmegen deel van uitmaakte, vertoonde een mate van culturele eenheid die onder meer weerspiegeld werd in de kerkbouw en de keuze voor bepaalde heiligen in de kerken. Gisbert Schairt van Bommel (ca. 1370-1452) was bouwmeester bij de Sint-Stevenskerk, bij de *Sankt Viktor-kirche* in Xanten en bij kerken in Kranenburg, Wesel, Doesburg en Zaltbommel, nu topstukken van de Nederrijnse gotiek.³⁷ De heiligen die op de laatmiddeleeuwse altaren van de Stevenskerk vereerd werden, wezen nog lang na 1247 op een oostelijke oriëntatie en op de band met het bisdom Keulen.

De bouw van de romaanse, basilicale tufstenen Sint-Stevenskerk begon in 1254. Deze kerk moest de oude Sint-Gertrudiskapel vervangen die gesloopt werd voor nieuwe verdedigingswerken van Otto II. De kerk kreeg een andere locatie en een nieuwe patroonheilige van wie men een in zilver gevatte arm als relik had, de eerste martelaar Stefanus. De Keulse wijbisschop Albertus Magnus wijdde de kerk in 1273 in.³⁸ Hoewel het gebouw al vanaf het begin onderworpen werd aan aanpassingen en uitbreidingen, zijn van deze oude kerk in de westgevel en torenromp nog romaanse tufstenen resten zichtbaar.³⁹ Bij vergelijking van de vele grondplannen uit de verschillende bouwfasen is het aan Stefanus gewijde hoogaltaar een belangrijk oriëntatiepunt. Het werd nooit verplaatst, ook niet toen er rond 1350 een ander hoogaltaar in het nieuwe koor kwam.⁴⁰ De zijaltaren werden bij de uitbreidingen wel regelmatig herbouwd of verplaatst. Inventarisatie van deze altaren aan de hand van zichtbare resten is niet meer mogelijk, aangezien de kerkinrichting in 1579 door soldaten is vernield en nooit meer is hersteld.⁴¹

De laatste uitbreiding van de Sint-Stevenskerk vond plaats vanaf 1456. Bij gebrek aan ruimte voor nieuwe altaren werd het koor vergroot en uitgebreid met elf straalkapellen, die werden betaald door rijke burgers of opkomende gilden. De kerk bezat hierna ongeveer dertig altaren, waarvan algemeen aangenomen wordt dat die altaren, die na 1430 voor het eerst vermeld worden, in de straalkapellen stonden. Van het bakkersaltaar is bekend dat dit een prominente plaats had in een straalkapel aan de noordelijke kooromgang. Via de traliedeur naar het koor had men vanaf daar uitzicht op het hoogaltaar en het sacra-

³⁶ P.M.M. KLEP & B. TISSEN: 'De economische en sociale ontwikkeling in de middeleeuwen', in KUY & BOTS (red.): *Nijmegen* 48-154, p. 124-126.

³⁷ F. HAANS: 'Gisbert Schairt van Bommel. Tussen 1370-1375-1452, bouwmeester', in J. KUY & al. (red.): *Biografisch woordenboek Gelderland* 2 (Hilversum 2000) 90-93, p. 90, 93.

³⁸ J.A.B.M. DE JONG: *De Nijmeegse St. Steven tot aan de reductie* (Utrecht / Antwerpen 1952) 25, 39.

³⁹ R. STENVERT et al. (red.): *Monumenten in Nederland. Gelderland* (Zwolle 2000) 243. Of hiervan nog stenen afkomstig zijn uit de Gertrudiskapel is niet bekend.

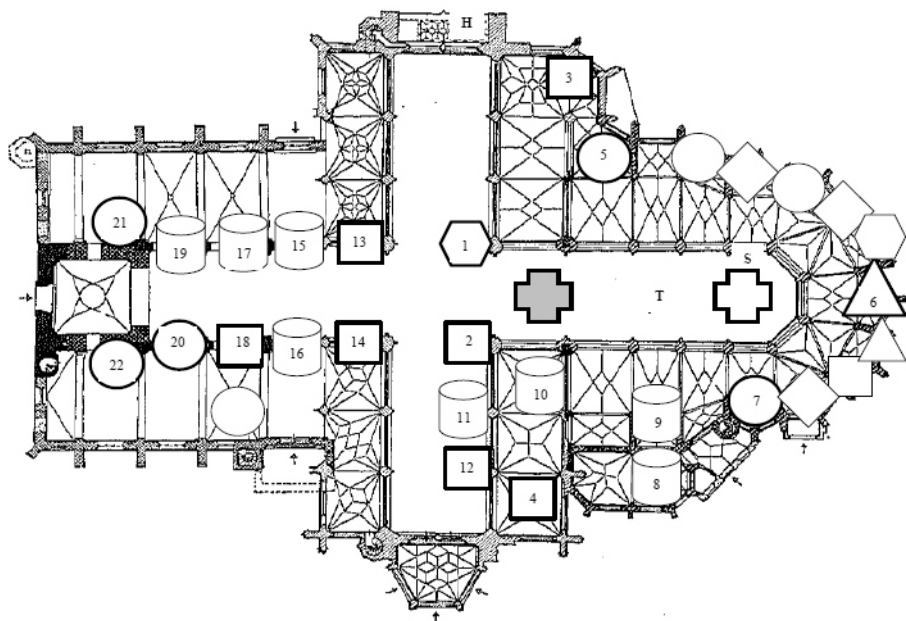
⁴⁰ J.J.F.W. VAN AGT: 'De metamorfosen van de Stevenskerk', in *Numaga* 16 (1969) 246-269, p. 250.

⁴¹ P. EKKERS: 'De Sint-Stevenskerk', in KUY & BOTS (red.): *Nijmegen* 30.

mentshuis. Achter het sacramentshuis, in de kooromgang, bevindt zich een geschilderde voorstelling uit ca. 1460 van Mozes en het mannawonder dat gold als een voorafbeelding van het Heilig Sacrament.⁴² Bij de restauratie tussen 1948 en 1969 is deze muurschildering teruggevonden, samen met een naastgelegen afbeelding van Sint-Ontcommen en die van enkele bakkersattributen bij de bakkerskapel.

De huidige inrichting van de Sint-Stevenskerk toont vooral het resultaat van de clash tussen de oude en nieuwe geloofsbeleving in de zestiende eeuw. Er is zowel discontinuïteit zichtbaar in de breuk met de kerkelijke inrichting ten tijde van het oude katholicisme, als ook continuïteit in de vorm van een vergelijkbaar gebruik van prestigieuze plaatsen in de kerk. Voorbeelden hiervan zijn het tekstbord op de plaats van het sacramentshuis met de tekst dat 'Die Allerhoechste niet in tempelen woent met handen gemaect', en tekstborden met lijsten van predikanten van de Stevenskerk op de locaties van de voormalige altaren in de straalkapellen.

Het onderstaande altarenpatroon is gebaseerd op de plattegrond die G. Lemmens op basis van kerkrekeningen samenstelde en op altaarbeschrijvingen van F. Gorissen.⁴³ Relatief veel altaarstichters of -gebruikers zijn nog onbekend.

Afbeelding 2: Sint-Stevenskerk te Nijmegen; altarenpatroon naar stichters/gebruikers rond 1565.⁴⁴

⁴² Een dergelijke afbeelding is ook aanwezig op de muur bij de sacramentskast in het kerkje te Leur bij Wijchen, LEMMENS: 'De oude inrichting van de Stevenskerk' 287.

⁴³ LEMMENS: 'De oude inrichting van de Stevenskerk' 274-317; GORISSEN: 'De altaren van de Stevenskerk' 353-380.

Aanvulling op de legenda:

(grijs) Stevensaltaar, oorspronkelijk hoogaltaar, stond in alle bouwfases op dezelfde plaats. Rond 1350 werd het nieuwe hoogaltaar gesticht

T : Tombe van Catharina van Bourbon (†1469)

1. *Nicolaas- of Cremersaltaar*, in 1273 gesticht door kooplieden en nog in 1585 genoemd.
2. *Catharina-altaar* (uit 1273), later Antoniusaltaar genoemd, heeft pas vanaf 1445 een altaarstuk, geschonken door de Antoniusbroederschap, met beelden van Catharina en Antonius.
3. *Maria-altaar*, gesticht door de broederschap van Onze-Lieve-Vrouwe van Nijmegen, die al in 1332 wordt genoemd. Met kostbaar beeld.
4. *Heilig Kruisaltaar*, gesticht in 1414 (?) en wellicht van de broederschap met deze naam.
5. *Bakkersaltaar*, van het bakkersgilde (inclusief de molenaars). Omstreeks 1405 gewijd aan Agatius en zijn gezellen (altaar van de tienduizend martelaren, verering vanuit Keulen opgekomen vanwege de enorme hoeveelheden relieken die men daar toen vond). In 1481 kwam het altaar aan de bakkers, samengevoegd met het Drie-vuldighedsaltaar en op deze locatie. Het missaal van dit bakkersaltaar (1482/1483) is behouden gebleven.
6. *Sacramentsaltaar*, opgericht rond 1430. In 1433 sticht de broederschap van de wijnheren er een vicarie op. Wellicht verzorgden zij hier de wekelijkse Sacramentsmis op de donderdag; ook regelden zij de jaarlijkse sacramentsprocessie (al bekend vanuit Luik). Wijnheren waren door de stedelijke overheid belast met de inning van accijns op het tappen van wijn.⁴⁵ Hier is sprake van een mengvorm van een broederschap en een ambtelijke beroepsgroep.
7. *Thomasaltaar*, gesticht in de jaren 1430 door het *steynmetzlerampt*, het gilde van de steenhouwers en timmerlieden, waartoe een voorouder van Lambert Wijnhaven behoorde (1585).
8. *Gertrudisaltaar*. Stichters niet vermeld; misschien is Gertrudis gekozen om aan te sluiten bij oude 'vrije stads'-ideaal.
9. *Agatha- en Barbara-altaar*, al gesticht in de veertiende eeuw, ca.1515 hernieuwd en toen verbonden met Barbara. Stichters onbekend.
10. *Andreasaltaar*, 1509 eerste vermelding, waarschijnlijk ouder. Stichters onbekend.
11. *Petrusaltaar*, door Lemmens hier gesitueerd. Gorissen noemt dit altaar niet.
12. *Quirinus- en Helena-altaar*, gewijd aan Quirinus van Neuss die in Nijmegen vereerd werd (onder meer zichtbaar in het bakkersmissaal), in een ongewone combinatie met Helena, die het Heilig Kruis gevonden zou hebben. Door de broederschap van het Heilig Kruis gesticht in 1364.
13. *Michaelaltaar*, gesticht rond 1415, gewijd aan de aartsengel Michael, verzorgd door de Michaelbroederschap.
14. *Rochus- en Barbara-altaar*, gewijd aan Catharina en Barbara (bekende Nederrijnse combinatie), Caecilia (in het Keulse gebied veel vereerd) en Gertrudis (vanwege het aanknopen bij een oude traditie). De Barbarabroederschap had er een vicarie; de

⁴⁴ De basisplattegrond is ontleend aan *Kunstreisboek voor Nederland 3* (in opdracht van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg) (Amsterdam 1965⁵) 240.

⁴⁵ J.F. BENDERS: *Bestuursstructuur en schriftcultuur. Een analyse van de bestuurlijke verschriftelijking in Deventer tot het eind van de vijftiende eeuw* (Deventer 2004) 255-260.

- stichtingsdatum is onbekend. Rochus was de pestheilige die pas vanaf 1493 (pest-epidemie) zeer vereerd werd in het Nederrijnse gebied. Aan hem werd dit nieuwe altaar bij het nieuwe dwarsschip eveneens gewijd.
15. *Driekoningentaltaar*, 1368 gewijd aan Maria, de Drie Koningen en Nicolaas, een typisch Keuls patrocinium. Stichters onbekend.
 16. *Antoniusaltaar*, door Lemmens in het schip gesitueerd, terwijl Gorissen slechts gegevens heeft over een combinatie van Antonius en Catharina op het Catharina-altaar.
 17. *Mattheus- en Sebastiaantaltaar*, ook gewijd aan Servatius en Lambertus. Mattheus' graf zou in Trier zijn, Lambertus is de patroon van de stad en het bisdom Luik en Servatius is de patroon van Maastricht. Stichters niet vermeld.
 18. *Anna-altaar*, verzorgd door de St.-Annabroederschap. De stichtingsdatum is onbekend, waarschijnlijk in de loop van de vijftiende eeuw toen de verering van Anna opkwam.
 19. *Hubertusaltaar*. Geen stichtingsgegevens bekend.
 20. *Johannesaltaar* of brouwersaltaar, begin zestiende eeuw op deze locatie genoemd. Gewijd aan Johannes de Doper en Johannes de Evangelist die al veel eerder (1275-1330) en op andere locaties in de Stevenskerk een altaar hadden. Deze heiligen zijn ongebruikelijk als brouwerspatroon, meestal werd voor Stefanus gekozen.
 21. *Crispinusaltaar*, gewijd aan de Franse heiligen Crispinus en Crispinianus en gesticht in 1483. Patronen van de schoenmakers en leerlooiers.
 22. *Eligiusaltaar*, gewijd aan Eligius, patroon van de smeden en edelsmeden. Het vroegst bekende jaartal 1452 lijkt aan de late kant gezien zijn populariteit vanaf ca. 1350.

Er zijn in de plattegrond ook negen ongenummerde altaren aanwezig waarvan geen locatie bekend is, maar die op grond van hun waarschijnlijke stichtingsdatum ofwel in het schip stonden (ingewijd voor 1430) of in de straalkapellen (na 1430).

- *Severusaltaar*, gewijd aan de wolwever Severus, later bisschop van Ravenna, patroon van de wolwevers. Voor 1430 gesticht, locatie in het schip. Handwerksliedenaltaar.
- *Ellendigenaltaar*, het altaar van de broederschap der ellendigen (*Fraternitas exulium*) die zorgde voor vreemdelingen en thuislozen (verzorging en begrafenissen). Rond 1500 vermeld, waarschijnlijk in de straalkapellen. Broederschapsaltaar.
- *Lucasaltaar*, verving rond 1505 in naam het Erasmusaltaar dat gewijd was aan Erasmus maar nieuwe Lucasbeelden kreeg. Lucas was de patroon van intellectuelen en kunstenaars. Handwerksliedenaltaar in de straalkapellen.
- *Jorisaltaar*, gewijd in de veertiende eeuw aan Joris, de patroon van de ridders. Vanaf ca. 1450 was Joris de patroon van de stedelijke schutterijen. In de straalkapellen. Gemengde groep.
- *Hieronymusaltaar*, gewijd aan Maria, Johannes de Evangelist, Hieronymus en Catharina. Nog voor 1446 gesticht door de in 1468 overleden Johannes van Beuningen, een vermogend slager. De locatie was in een straalkapel, maar verder onbekend. Het patronaat van Hieronymus, dat meestal van toepassing is op geleerden, lijkt vreemd voor een slager en is nog onverklaard. Patriciërsaltaar.
- *Hieronymus- en Victoraltaar*, gewijd aan Hieronymus, Victor en Maria en vanaf 1481 genoemd als het altaar van het kleermakersgilde. Victor is vooral een lokaal vereerde heilige (de kerk in Xanten is aan hem gewijd) en lijkt niet specifiek een patroonheilige voor de kleermakers te zijn. Het altaar stond in de straalkapellen. Handwerksliedenaltaar.

- *Jodocusaltaar*, gewijd aan Jodocus, wiens verering zich vanaf ca. 1425 vanuit Picardië naar de Nederrijn verbreidde. Daem van Heze stichtte dit altaar bij testament in 1433 en bepaalde ook dat zijn huis een begijnenconvent moest worden. Daem behoorde tot een bekende Nijmeegse schepenenfamilie, was burgemeester in 1427 en een koopman, waarschijnlijk in wijn.⁴⁶ Patriciërsaltaar.
- *Maria- en Anna-altaar*, ergens in de straalkapellen, gesticht in 1460 door Gerard Lether (misschien een verschrijving voor de schepen van de adellijke familie van Lent). Patriciërsaltaar.
- *Olafaltaar*, pas vanaf 1517 bekend in de Stevenskerk, waarschijnlijk in een straalkapel. De Noorse koning Olaf (gedoopt in Rouen in 1008) was de patroon van de Schonenvaarders, koopvaarders op Scandinavië en de Oostzeelanden. Dit was een koopliedenaltaar, van de Olafbroederschap van schippers en kooplieden.

2.2. De Buurkerk en Utrecht

Utrecht is ontstaan op de plaats van het *castellum* Traiectum, dat in 47 n.C. als onderdeel van de Romeinse *limes* was gebouwd aan de zich vertakkende Rijn. Na het vertrek van de Romeinen kende het gebied veel strijd tussen de Franken en de Friezen, in het verlengde waarvan het christendom in Utrecht voet aan de grond kreeg. Op aandrang van de Franken wijdde paus Sergius in 695 de Angelsaksische missionaris Willibrord tot missiebisshop met de opdracht de Friezen vanuit Utrecht te bekeren. Op het oude *castellum* bouwde Willibrord een kerk gewijd aan Christus Salvator en op de plaats van het oude kerkje van de Frankische koning Dagobert de kerk van Sint-Martinus. De missieopdracht werd later door Bonifatius voortgezet.⁴⁷

Onder Karel de Grote werd Utrecht een bisdom binnen de Keulse kerkprovincie en 'promoveerde' de oude Sint-Maartenskerk tot kathedraal, de Domkerk. Na enige stagnatie door het uiteenvallen van het Karolingische Rijk werd Utrecht onder de Ottoonse en Salische vorsten steeds machtiger. In 1122 kreeg het stadsrechten en tegelijkertijd werd de Utrechtse bisschop behalve kerkelijk heer ook wereldlijk heer en leenheer van de graven van Holland. Om de grote domeinen te kunnen beheren, werden er al in de elfde eeuw drie extra kapittels opgericht naast de reeds bestaande van de Dom en het Oudmunster (Salvatorkerk), namelijk die van Sint-Pieter, Sint-Jan en Sint-Marie. Ook werd de Sint-Paulusabdij vanuit Amersfoort naar Utrecht verplaatst. Vanaf 1215 kregen de nieuwe kapittels veel invloed op de belangrijke bisschopskeuze. Voortaan moesten zij zeer tegen de zin van het Domkapittel daarbij geraadpleegd worden. Met deze politiek beladen benoeming bemoeiden zich verder ook de paus, verschillende wereldlijke vorsten en diverse andere steden.⁴⁸

⁴⁶ W. JAPPE ALBERTS: 'De tolrekeningen van Lobith over de jaren 1404-1405 en 1408-1409' in *Bijdragen en mededelingen van het Historisch Genootschap* 81 (1967) 58-177, p. 87; H.D.J. VAN SCHEVICHAVEN: *Het Schependom van Nijmegen in woord en beeld* (1912) 24.

⁴⁷ BOGAERS: *Aards, betrokken en zelfbewust* 22-23.

⁴⁸ BOGAERS: *Aards, betrokken en zelfbewust* 23-26.

Nadat Dorestad in 839 door de Noormannen was verwoest, ontwikkelde Utrecht zich snel zodat het al vanaf 1000 een internationaal handelscentrum was. In deze periode werden de paleizen van de keizer en de bisschop en de eerste stenen koopmanshuizen gebouwd en er verschenen ook stenen parochiekerken, te weten de Buurkerk, de Jacobikerk, de Nicolaikerk (Klaaskerk) en de Geertekerk. De regionaler wordende handel in de veertiende eeuw maakte Utrecht nog welvarender; de bloei zwakte pas na 1450 af.⁴⁹ De rijksten en 'vroedsten' van de stad hadden vanaf 1122 zitting in de Utrechtse schepenbanken en vanaf 1196 functioneerde er een stedelijke raad. Kooplieden organiseerden zich vanaf 1233 en vanaf 1267 zien we het ontstaan van de eerste ambachtsgilden. In 1274 legde een opstand tegen de gevestigde elite de basis voor de steeds wisselende standenverhouding in de Staten van Utrecht. Hoewel de politieke macht van 1304 tot 1528 bij de gilden berustte, bleef de invloed van het patriciaat van ridders en gearriveerde koop- en ambachtslieden steeds groot.⁵⁰ Tussen 1400 en 1600 bestond er in Utrecht uiteindelijk een ingewikkelde dynamiek tussen de graven van Gelre en van Holland, belangrijke Utrechtse families en de Utrechtse kloosterordes en kapittels. In de strijd om invloed en macht speelden onderlinge verwevenheid en de emancipatie van ridderschap en burgerij een grote rol. De Hoekse en Kabeljauwse twisten zorgden hierbij nog voor extra tweedeling en strijd.⁵¹ Deze lange machtsstrijd is herkenbaar in het altarenpatroon in de Buurkerk, waar we opvallend veel altaren van prominente patriciërs zien.

De Buurkerk (of *Maria Minor*kerk), gewijd aan Maria, Michaël en Andreas, was de oudste, rijkste en grootste parochiekerk van Utrecht en had een centrale functie in de stad. Wanneer de bisschop een Blijde Incomste hield, bezocht hij de Buurkerk als enige parochiekerk en alleen in de Buurkerk diende hij het vormsel toe. De stedelijke raad had er haar kapel en de (ongewijde) stadsklokken die onder meer opriepen tot de 'buurspraak', vergaderingen van de stadsraad waarbij de burgerij betrokken werd, hingen in de kerktoeren die tevens uitkijkpost was. De stadsbanier en de stadskist met stadszegel en belangrijke documenten lagen in de sacristie en vanaf 1370, toen de straten geblokkeerd raakten door het nieuw gebouwde koor, ging het stedelijke noord-zuidelijke verkeer met vee en karren dwars door de kerk, iets dat pas in 1612 door het stadsbestuur verboden werd.⁵²

De grootste uitbreidingen van de Buurkerk vonden plaats tussen ca. 1400 en 1450, met de toevoeging van zijbeuken aan de noord- en zuidzijde en een nieuwe raadskapel. Het noorderkoor en zuiderkoor bouwde men pas na 1512, omdat de kluis van Suster Bertken, aan de zuidkant van het koor uit 1370, niet eerder gesloopt kon worden. Zij keek hier tussen 1456 en 1514 uit op het

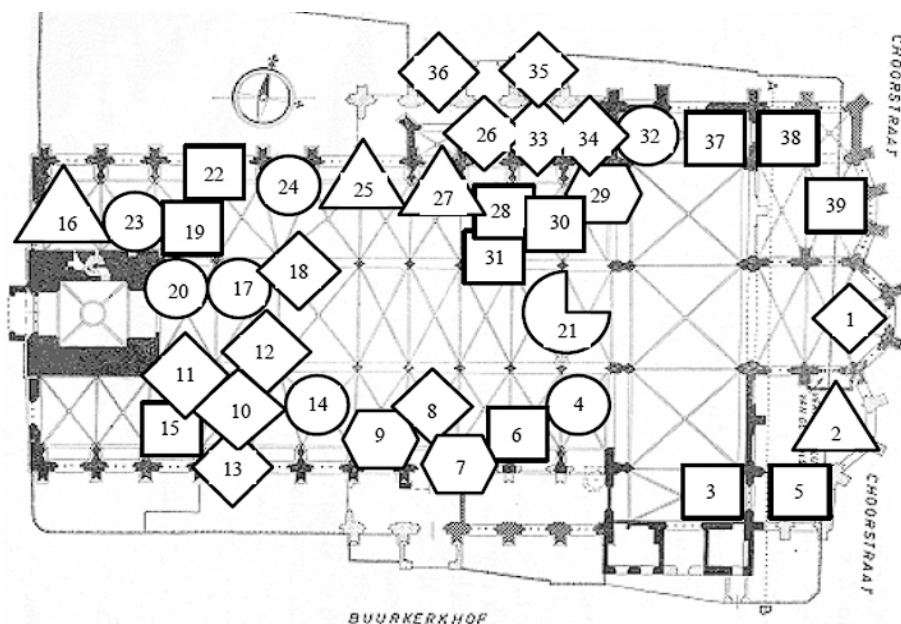
⁴⁹ BOGAERS: *Aards, betrokken en zelfbewust* 26-29.

⁵⁰ BOGAERS: *Aards, betrokken en zelfbewust* 30-32.

⁵¹ BOGAERS: *Aards, betrokken en zelfbewust* 30-33.

⁵² BOGAERS: *Aards, betrokken en zelfbewust* 58-60.

hoogaltaar en het sacramentshuis en had een buitenraampje voor contact met de mensen op straat. Zo deed zij boete voor de fouten van haar Utrechtse familie, als onwettige maar goed opgeleide dochter van het politieke kopstuk Jacob van Lichtenberg, prominent geestelijke, lid van het Domkapittel en proost van het Sint-Pieterskapittel. De laatste vergroting van de Buurkerk vond in 1553 plaats, met de aanbouw van de kapel voor ridder Frans van Nijenrode. In 1586 werd het volledige koor alweer gesloopt omdat het geen functie meer had in de nu protestantse eredienst en het verkeer erdoor belemmerd werd. De altaren en veel andere katholieke inrichtingsstukken waren al tijdens de beeldenstorm vernield, hoewel tot op heden nog een aantal mooie muurschilderingen behouden zijn gebleven.⁵³ De Buurkerk huisvest nu Museum Speelklok. Hierdoor wordt het interieur wel goed bewaard, maar is het gecompartmenteerde gebouw nog maar moeizaam als kerk te identificeren en te onderzoeken.

Afbeelding 3: Buurkerk te Utrecht, altarenpatroon naar stichters/gebruikers tussen ca. 1525 en 1553.⁵⁴

⁵³ HAAKMA WAGENAAR: *De bouwgeschiedenis van de Buurkerk* 356; BOGAERS: *Aards, betrokken en zelfbewust* 121-122.

⁵⁴ De basisplattegrond van de Buurkerk is ontleend aan HAAKMA WAGENAAR: *De bouwgeschiedenis van de Buurkerk* 356-357. Het altarenpatroon is gebaseerd op de lijst van altaren in BOGAERS: *Aards, betrokken en zelfbewust* 818-826. De locatie van de altaren is gebaseerd op het niet uitgegeven Processionale van de Buurkerk uit ca. 1485 (Museum Catharijneconvent, Utrecht, BMH h39). Vanwege de voortdurende verplaatsing van altaren tot 1570 is weliswaar een goede indruk mogelijk van hun locatie, maar bestaat er

1. *Hoogaltaar*, rond 1000 gewijd aan Maria, Michael en Andreas. Voor 1504 stichtte de familie Sloyer er een vicarie op, mogelijk gewijd aan Agnes.⁵⁵
2. *Heilig Kruisaltaar*, voor 1298 gesticht door de Heilig Kruisbroederschap. Heer Roetaert van der Sterre stichtte er in 1298 een lamp en in 1398 stichtten de handboogschutters er een altaar op met een beeld van St.-Sebastiaan. Mengvorm.
3. *Sebastiaanaltaar*, in 1427 gesticht door de Sebastiaanbroederschap.
4. *Michaël- en Ursula-altaar*, voor 1466 gesticht door het riemsnijdersgilde, zuidbeuk bij preekstoel.
5. *Zielbroedersaltaar*, gesticht in 1436 door de zielbroederschap.
6. *Anna-altaar*, ca. 1440 gesticht door de Annabroederschap.
7. *Driekoningentaltaar*, voor 1405 gesticht door het wantsnijdersgilde (= lakenverkopers).
8. *Thomasaltaar*, door Coman Aernt in 1350 gesticht ter herinnering aan Jacob Wit, bekostigd uit de renten van door hem aan diens executeurs overgedragen stukken land bij het Melatenhuis te Utrecht.⁵⁶
9. *Nicolaasaltaar*, 1483 gesticht door het marskramersgilde.
10. *Maria-Presentatie-altaar* / *Dirck Borre van Amerongen-altaar*, voor 1498 gesticht door de familie Bor(re) van Amerong(h)en, een bekende Utrechtse schepenen- en burgemeestersfamilie. Dirck Borre van Amerongen (1438-1527) was in de jaren 1471-1487 enkele malen schepen en eenmaal burgemeester van Utrecht.⁵⁷
11. *Cleyenberchaltaar*, rond 1520 gesticht door de familie Cleynberch, schepenen. Heilige is onbekend.⁵⁸
12. *Laurensaltaar*, 1523 gesticht door Goeyert van Voerd Hendricksz., raadslid in 1513.⁵⁹
13. *Altaar gewijd aan Michael, God, Maria, Antonius en Nicolaas*, in 1477 gesticht door de familie van Hove, met epitafen van de families van Hove, Ram, Boll en van Cuijck, allen schepenen- en burgemeesterfamilies.⁶⁰
14. *Cosmas- en Damianusaltaar*, in 1463 gesticht door het Barbiersgilde.
15. *Petrus- en Paulusaltaar*, in 1461 gesticht door de Romeinenbroederschap. In 1521 komt er een Catharinavicarie op.
16. *Maartens-, Johan van der Gheynaltaar*, voor 1448 gesticht door de Stedelijke Raad, in de Raadskapel; mengvorm van patriciërs en de stedelijke overheid.
17. *Maria-in-de-sneeuw-, Lucasaltaar*, 1458 en 1519 gesticht door het zadelaarsgilde.
18. *Willem Scaey-altaar*, 1520 gesticht door Willem Scaey, uit een schepenfamilie. Heilige is onbekend.⁶¹
19. *Drievuldigheids-, Keyzersbruersaltaar*, gesticht in 1446 door Gerrit de Keyser.⁶²

geen absolute zekerheid over. Zie Bogaers: *Aards, betrokken en zelfbewust* 818-820 en noot 2, 1105-1106.

⁵⁵ Een familie die van 1395 tot 1510 schepenen leverde; zie J. VAN DE WATER: *Groot Placaatboek vervattende alle de Placaten, Ordonantien en Edicten, der ...* (Utrecht 1729) 152-160.

⁵⁶ Thomasaltaar Buurkerk, Het Utrechts Archief: www.hetutrechtsarchief.nl (14 december 2012); melatenhuis: leprozerie.

⁵⁷ VAN DE WATER: *Groot Placaatboek* 157-158.

⁵⁸ VAN DE WATER: *Groot Placaatboek* 92.

⁵⁹ VAN DE WATER: *Groot Placaatboek* 141; zie ook altaar nr. 34.

⁶⁰ VAN DE WATER: *Groot Placaatboek* 166.

⁶¹ VAN DE WATER: *Groot Placaatboek* 414.

20. *Crispijn- en Crispinianusaltaar*, voor 1417 gesticht door het schoenmakersgilde.
21. *St.-Elisabeth Weeshuisaltaar*, 1491-1492 gesticht door Evert Soudenbalch, een schatrijke kanunnik van het Domkapittel.⁶³
22. *Lucia- en Rochusaltaar*, gesticht in 1482 door de Rochusbroederschap.
23. *Vitus- en Modestusaltaar*, gesticht in 1515 door het snijdersgilde.
24. *Altaar van de Vier Gekroonden*, voor 1464 gesticht door het steenbikkersgilde.
25. *Barbara-, Driekonigen-, Jan Vrenckens-, Gijsbert Herensaltaar*, stichtingen door Jan Vrencken, Jan Witvoet, de Barbarabroederschap, Gijsbert Heer en Dirck van IJserloe in resp. 1318, 1371, 1545, 1447 en 1473. Gemengde vorm.
26. *Gangulfus-, Drakenburg-, Verhaeraltaar*, voor 1539 gesticht door de families Van Zuylen, Drakenburg en Verhaer, schepenen- en burgemeestersfamilies.
27. *Barbara-, Ober-, Sacramentsaltaar*, gesticht door het bakkersgilde, de familie Doeyenborch en de Barbarabroederschap in resp. ca. 1466, 1524, 1545. Gemengde vorm.
28. *Adriaansaltaar*, gesticht rond 1484 door de Adriaanbroederschap.
29. *Petrus-, viskopersaltaar*, voor 1466 gesticht door het viskopersgilde.
30. *Antoniusaltaar*, van de Antoniusbroederschap, in 1452 in de Buurkerk overgeplaatst vanuit de Antoniuskapel buiten Utrecht. De grote muurschildering van Antonius is nog steeds aanwezig.
31. *Nicolaasaltaar*, voor 1460 gesticht door de Nicolaasbroederschap.
32. *Eligius-, Bartholomeusaltaar*, gesticht voor 1371 door het smedengilde.
33. *Hubertus-, Moerendaalaltaar*, gesticht voor 1466 met een nieuwe stichting in 1492 door de familie van Moerendaal, een bekende Utrechtse schepenfamilie.⁶⁴
34. *Stefannusaltaar*, Tiende misaltaar, Goeyert van Voerdsaltaar, gesticht in 1536 door Goeyert van Voerdt Hendriksz.⁶⁵
35. *Van Zuylenkapel met altaar*, gesticht in 1544 door ridder Dirck van Zuylen, raadslid van Utrecht, in een kapel aan de noorderzijbeuk. De heilige is onbekend.⁶⁶ Toestemming voor het altaar was wel van de kerkmeesters verkregen, de daadwerkelijke stichting ervan vond misschien toch niet plaats.⁶⁷
36. *Van Nijenrodekapel met altaar*, gesticht in 1553 door de edele Frans van Nijenrode, raadsheer van het Hof van Utrecht in een kapel aan de noorderzijbeuk. De heilige is onbekend.⁶⁸ Zie altaar nr. 35, er was wel toestemming voor een altaar maar de daadwerkelijke stichting ervan vond misschien toch niet plaats.
37. *Onze-Lieve-Vrouwe-altaar*, ca. 1360 gesticht door de Kleine Kalandebroederschap; een retabel is nog aanwezig.
38. *Altaar van de Heilige Geestbroederschap*, voor 1520 gesticht door deze broederschap.

⁶² Gerrit de Keyser, oprichter van de Drievuldigheidsbroederschap, zie www.archieven.nl (11 maart 2013).

⁶³ Zie www.hetutrechtsarchief.nl (14 december 2012).

⁶⁴ P.C. MOLHUYSEN & P.J. BLOK (red.): *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek* 6 (Leiden 1924) 1030.

⁶⁵ Zie ook altaar nr. 12.

⁶⁶ VAN DE WATER: *Groot Placaatboek* 285-286.

⁶⁷ BOGAERS: *Aards, betrokken en zelfbenust* 671-672.

⁶⁸ Zie voor Frans van Nijenrode *Repertorium van ambtenaren en ambtsdragers* (www.historici.nl, 16 december 2012).

39. *Onze-Lieve-Vrouwe-, Smarten van Onze-Lieve-Vrouwe-altaar*, voor 1380 gesticht door de Onze-Lieve-Vrouwe-ter-Nood-Godsbroederschap. Mogelijk ook het altaar van de 10.000 martelaren (1381).

2.3. De Grote of Sint-Bavokerk en Haarlem

Haarlem was oorspronkelijk een klein dorp van vissers en boeren met vanaf de tiende eeuw een parochiekerk, een dochterkerk van de al door Willibrord gestichte kerk van Velsen. Het lag strategisch tussen het Spaarne en het strand, op de plaats waar de verbinding tussen noord en zuid in Holland smal was. Het dorp groeide echter snel omdat de graven van Holland de Hollandse kerken en ook die van Haarlem vanwege hun bezittingen en bevoegdheden betrokken bij hun expansiepolitiek.⁶⁹ Was voor de graven van Holland aanvankelijk de abdij van Egmond nog het centrale punt, in de elfde eeuw werd Haarlem het grafelijke bestuurscentrum van het Kennemerland, met een vroonhof en omringende hoeven die de graaf beleende. In 1245 kreeg Haarlem stadsrechten en werd het na Dordrecht de tweede stad van Holland. Bij de verlening van het stadsrecht bepaalde graaf Willem II dat de stad tenminste vierenzestig gewapende mannen moest hebben voor militaire acties. Daarom werden er schutterijen opgericht van voet-, hand- en kruisboogschutters, later aangevuld met kloveniers (soldaten met vuurwapens). Deze schutterijen verdedigden de stad tegen vijanden en ze handhaafden de stedelijke orde. In vreedstijd waren het vooral gezelligheidsverenigingen voor de gegoede burgerij.⁷⁰ Vanaf 1266, toen Floris V aan de macht kwam, zetelden de graven in 's-Gravenhage (het Binnenhof) maar behield Haarlem de functie van bestuurscentrum. De oude gravenzaal werd stadhuis.⁷¹

De oude parochiekerk werd na een grote stadsbrand in 1370 verbreed en verlengd. Patroonheilige van deze kerk werd Sint-Bavo, de heilige die door graaf Dirk II en zijn vrouw Hildegard in 948 vanuit Gent was geïntroduceerd en die vanaf 1274 de beschermheilige van Haarlem was geworden door de Kennemers op de vlucht te jagen.⁷² Pas in 1445 werd ook het dwarsschip van de kerk verlengd en tussen 1455 en 1500 werd een breder, langer en hoger schip om de oude kerk opgetrokken. Bij de sloop van die oude kerk moesten altaren en graven worden verplaatst, waarvoor bisschop David van Bourgondië in 1471 toestemming gaf. Hierna werd het dwarsschip ook verhoogd.⁷³

⁶⁹ H.E. PHAFF: 'Inleiding. Sint Bavo, de St.-Bavokerk en de Bavostad', in *De Bavo te boek* (Haarlem 1985) 9-33, p. 12.

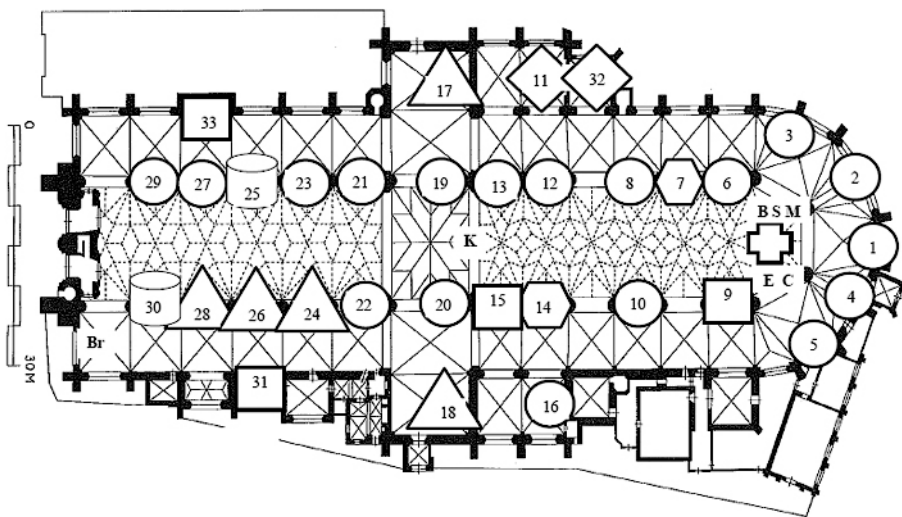
⁷⁰ E.H.P. CORDFUNKE: *Kennemerland in prehistorie en middeleeuwen* (Utrecht 2006) 128-133; Noord-Hollands Archief: *Canon van Haarlem*, venster 6, www.noord-hollandsarchief.nl (16 december 2012).

⁷¹ CORDFUNKE: *Kennemerland* 130-132.

⁷² PHAFF: 'Inleiding. Sint Bavo' 9-14; CORDFUNKE: *Kennemerland* 129.

⁷³ PHAFF: 'Inleiding. Sint Bavo' 13-17.

Tussen 1350 en 1450 bloeide Haarlem dankzij de lakennijverheid, de scheepsbouw en de bierbrouwerij. Omstreeks 1400 had de stad wel honderd brouwerijen, die voornamelijk voor de export produceerden en veel mensen aantrokken. Vanaf 1450 veranderde dit toen Haarlem in een langdurige recessie belandde en zelfs failliet werd verklaard. Rond 1515 was er grote armoede onder de bevolking en deden de brouwerijen en lakenhandel het slecht.⁷⁴ Cultureel, intellectueel en bestuurlijk gezien ging het Haarlem echter goed. Te denken valt aan de boekdrukkunst, waarbij lange tijd Laurens Janszoon Coster (1405-1484) als uitvinder van de boekdrukkunst met losse letters werd gezien, en aan schilders zoals de beroemde Maerten van Heemskerck. Er waren nauwe contacten met het grafelijk hof in 's-Gravenhage en het bisschopshof in Utrecht, waar Haarlem tot 1561 onder viel. Als gevolg van de nieuwe bisdomindeling werd Haarlem in 1559 tot bisschopszetel verheven en vond de eerste bisschopswijding in 1561 plaats.⁷⁵

Afbeelding 4: Grote- of Sint-Bavokerk te Haarlem, altarenpatroon naar stichters/gebruikers omstreeks 1570.⁷⁶

Aanvulling op de legenda: **B:** Bisschopszetel tussen 1561-1578; **Br:** Heilige Geest Broodbank; **C:** Christusbeeld; **E:** Palmezel; **K:** oorspronkelijke locatie van het koorhek met veel stads- en familiewapens; **M:** Mariabeeld.

⁷⁴ Noordhollands Archief: *Geschiedenis van Haarlem*, www.noord-hollandsarchief.nl (18 december 2012).

⁷⁵ W.C.M. WÜSTEFELD: *De boeken van de Grote of Sint Bavokerk. Een bijdrage tot de geschiedenis van het middeleeuwse boek in Haarlem* (Hilversum 1989) 5.

⁷⁶ Basisplattegrond ontleend aan P. DON: *Kunstreisboek Noord-Holland* (Houten 1987⁸) 283, altaarplaatsing naar MOCHIZUKI: *The Netherlandish image after iconoclasm* 30, en JANSSEN: *De Grote- of St. Bavokerk* 1-28.

De overgang naar het protestantisme was in Haarlem gewelddadig, hoewel bij de beeldenstorm van 1566 de Sint-Bavo nog gespaard bleef. Na het Spaanse Beleg van december 1572 tot juli 1573 en het vertrek van het Spaanse garnizoen in 1577 bleef Haarlem voor de prins. De prinselijke soldaten sloegen op het Sacramentsfeest van 29 mei 1578 vervolgens de priester dood, liepen vrouwen en kinderen onder de voet en plunderden de kerk, een gebeurtenis die bekend staat als de 'Haarlemse Noon'. De bisschop vluchtte, maar het kapittel bleef in stand en voerde zelfs bisschoppelijke taken uit, zodat de breuk met de katholieke periode in Haarlem toch minder scherp uitpakte dan elders.⁷⁷

1. *Rochus- en Erasmusaltaar*, ook gewijd aan Nicolaas, gesticht door het dakdekkers- en klompenmakersgilde.
2. *Laurens- en Blasiusaltaar*, gesticht door het molenaarsgilde.
3. *Johannes de Evangelistaltaar*, gesticht door het kuipersgilde.
4. *Antoniusaltaar*, gesticht door het slagersgilde.
5. *Arentsaltaar*, gesticht door het citermakersgilde.
6. *Heilige Drievuldigheids- en Barbara-altaar*, gesticht door het metselaarsgilde.
7. *Nicolaas-, koopmansaltaar*, gesticht door het koopliedengilde.
8. *Eligiusaltaar*, gesticht door het smedengilde.
9. *Petrus- en Paulusaltaar*, gesticht door de broederschap van de Jeruzalempelgrims.
10. *Cosmas- en Damianus- en Catharina-altaar*, gesticht door het chirurgijngilde en wielmakersgilde.
11. *Kerstkapel*, in 1557 gesticht, met familiewapen in sluitsteen van Pieter van Dorp en eikenhouten bank met de naam Adriaen van Groeneven. Heilige onbekend.⁷⁸
12. *Gertrudis- en Lucia-altaar*, gesticht door het bakkersgilde.
13. *Johannes de Doperaltaar*, gesticht door het scheepmakersgilde.
14. *Olaf- en Christoffelaltaar*, gesticht door het Schonenvaardersgilde en het schippersgilde (kooplieden).

⁷⁷ PHAFF: 'Inleiding. Sint Bavo' 19-22.

⁷⁸ A.F.O. VAN SASSE VAN IJSSELT: *Haarlemsche bijdragen. Bouwstoffen voor de geschiedenis van het bisdom Haarlem* 22 (1897) 111- 156, p. 128 (= www.archive.org, 16 december 2012): 'Adriaen van Adrichem genaemt van Groeneven, raad, schepen, burgemeester van Haarlem en meesterknaap van Holland, geboren te Haarlem 26 Juli 1526, sterft 27 Mei 1573 te Haarlem voor het Katholieke geloof den marteldood, maakt 1560 uit gods-vrucht eene reis naar Rome', Groeneven door Mochizuki abusievelijk Groevenen genoemd; VAN SASSE VAN IJSSELT: *Haarlemsche bijdragen* 126-127, 'Pieter van Adrichem geseght van Dorp was diverse mael burgem' van Haerlem; hij fondeerde of herboude in den jaere 1567 in de St. Baefskerck te Haerlem een capelle in de groote kerck van Haerlem genaemt de korscapelle, die hem toen koste over de drieduysent guldens aen ruew werck, behalve het autærstuck en ver-dere verciercelen; sijn waepen staet int welfsel van de capelle, te weeten Adrichem met Dorp gehalft; op een ander schiltie staet 1557; hij is aldaer begraeven in een kelder onder een groote blauwe sarck met sijn waepen int midden des steens gehouwen, sijnde Adrichem gequartileert met Dorp of om beeter te seggen Uytterlier en de vier volgende quartieren op deese ordere Adrichem Dorp Zaen en Almonde. Op de sarck stont gehouwen aent suyde: Hier leyt begraven Pieter van Dorp fundatoer. aent westen: deesser capelle en sta. aent noorden: rff burgem' va[n] Haerle[m] XV' LXV den XX. aent oosten : may.'

15. *Jacobus de Meerdere-altaar*, gesticht door de broederschap van de pelgrims naar Santiago de Compostela.
16. *Brouwerskapel*, gewijd aan Sint Maarten, met communiebank en sluitsteen met Sint-Maarten.
17. *Wolweverskapel* met Drapeniersaltaar, gewijd aan Sint-Gregorius, met raam van de graaf van Oostervant (Hollandse adel). Het gilde liet in 1546-1547 een altaarstuk met vleugels geschilderd door Maerten van Heemskerck plaatsen (nu deels in het Frans Hals Museum).⁷⁹ Gemengde vorm van handwerkers en kooplieden.
18. *Joris-, Crispinus en Crispinianusaltaar*, gesticht door de Sint-Jorisdoelen en het schoenmakersgilde, dat ook in 1498 de nu nog aanwezige koperen pelikaan-lezenaar schonk (maker Jan Fyrens, die ook het koorhek goot); met raam van hertog Philips de Schone; gesticht voor de schutterij.
19. *Maria- en Severusaltaar*, verzorgd door de linnenwevers (naast het beeld van Willibrordus).
20. *H. Kruisaltaar*, gesticht door het bontwerkers- en pottersgilde (naast het beeld van Bavo).
21. *Lucasaltaar*, gesticht door het Lucas- of schildersgilde. In 1532 schilderde Maerten van Heemskerck hiervoor een deel van het altaarstuk, met St.-Lucas die de Heilige Maagd schildert (nu in het Frans Hals Museum).⁸⁰
22. *Heilige Geest- en Cornelisaltaar*, gesticht door het mandenmakersgilde.
23. *Jozefaltaar*, gesticht door het timmermansgilde.
24. *Sebastiaanaltaar*, gesticht door het handbooggilde.
25. *Anna-altaar*, gesticht voor weduwen.
26. *Adriaan-, Joris-de-jongere-altaar*, gesticht door het kruisbooggilde, voetbooggilde en de 'cloveniers-doelen'.
27. *Heilige Transfiguratie-altaar*, gesticht door het snijdersgilde.
28. *Andreasaltaar*, gesticht door het poortwachtersgilde. Ambtelijke beroepsgroep.
29. *Jodocusaltaar*, gesticht door het droogscheerdersgilde.
30. *Cunera-altaar*, gesticht voor meisjes.
31. *Heilige Geestaltaar*, gesticht door de Heilige Geestbroederschap.
32. *Onze-Lieve-Vrouwekapel*, een kapelanie gesticht op 7 juli 1454 door Engbert Dircksz. Cock. Zijn nazaten behielden het collatierecht. Vanaf 1530 was het aan Onze-Lieve-Vrouwe der zeven smarten gewijd.⁸¹
33. *Cellenbroederskapel* (later Hondeslagerkapel genoemd), gesticht door de cellenbroedersbroederschap, broeders die pestlijders verzorgden en begroeven. In 1574 moesten zij na het beleg van de stad Haarlem twintig procent van de bevolking begraven. Ze werden ook wel Alexianen genoemd, naar hun patroon Alexius van Edessa.⁸²

2.4. De Oude of Sint-Nicolaaskerk en Amsterdam

De vroegste bewoning van het veengebied ten zuiden van het IJ ontstond in de twaalfde eeuw aan de rivier de Ame, later Amstel genoemd. Na 1200 concen-

⁷⁹ HELMUS: *Schilderen in opdracht* 204.

⁸⁰ HELMUS: *Schilderen in opdracht* 203-204.

⁸¹ Th.A. DELLEMAN: *Een rondleiding door de Grote of St.-Bavokerk te Haarlem* (s.l. 1985) 49.

⁸² G.M.E. DORREN: *Eenheid en verscheidenheid. De burgers van Haarlem in de Gouden Eeuw* (Amsterdam 2001) 22.

treerden de handel en de bevolking zich bij Amstelledamme, de dam aan de riviermonding. De graven van Holland hadden op verschillende manier bemoeienis met deze handelsplaats. Tolvrijheden werden al in 1275 verleend en het bestuur van de plaats was in wisselende handen. Zo verklaarde graaf Jan II na de moord op graaf Floris V (1296) heer Gijsbrecht van Amstel van zijn bezittingen vervallen en beleende hij zijn eigen broer Gwijde van Avesnes, de bisschop van Utrecht, met het gebied. Deze verleende in 1300 de stadsrechten. Na Gwijdes dood kwam Amstelledamme rechtstreeks onder grafelijk bestuur.⁸³ De eerste berichten over een kerk in deze plaats stammen uit 1300, toen er een bakstenen kerk werd gebouwd. Bisschop Gwijde wijdde die in 1306 aan de patroonheiligen Sint-Nicolaas en Sint-Johannes de Doper, hoewel de laatste al snel vergeten raakte. Na 1334 splitste men de parochie op en werd de kerk zelfstandig, voor de inwoners van de stad een belangrijk moment. Hertog Albrecht van Beieren (hij verving zijn krankzinnige grafelijke broer) plaatste haar in 1373 voor de pastoorsbenoeming onder het kapittel van Sint-Marie in de Hofkapel te Den Haag.⁸⁴

Nadat de bouw van de Nieuwe Kerk begonnen was kreeg de parochiekerk de naam Oude Kerk. Deze nieuwbouw vond plaats in een periode die nu wel als de Gouden Eeuw van religieus Amsterdam wordt gezien.⁸⁵ Vanaf ongeveer 1350 had Amsterdam een sterke groei doorgemaakt en waren er allerlei religieuze instellingen ontstaan. Net zoals in andere steden richtten burgers broederschappen en gasthuizen op en beheerden zij als leken kerkelijke fondsen, bijvoorbeeld in de functie van kerkmeester (die in plaats van de pastoor de betalingen voor de memoriemissen inde), huiszittenmeester of armenmeester. Ook creëerden ze steeds meer aparte vermogens met een specifieke bestemming die door personen werden beheerd die het stadsbestuur uitkoos. Hierdoor nam de invloed van het stadsbestuur toe. Daarnaast bevorderden burgers het eigen zielenheil door de in aantallen steeds toenemende kloosterlijke, kerkelijke en charitatieve instellingen schenkingen te doen en door altaren te stichten. Bij deze altaarstichtingen was een belangrijk nevensdoel het aanstellen van familieleden als vicarissen.⁸⁶

Politieke kopstukken hadden ook veel invloed op religieuze aangelegenheden. Aanvankelijk was dat vooral het geval binnen het Kartuizerklooster, het Regulierenklooster en het Oude Nonnenklooster, die daardoor een sterke positie hadden in de stad. Daarna werden schepenen en burgemeesters zich steeds meer bewust van hun status en startten zij de bouw van een Nieuwe Kerk bij hun eigen machtscentrum, de markt. Deze kerk was korte tijd ten koste van de Oude Kerk het bruisende middelpunt van de stad, maar rond 1450 bezaten de

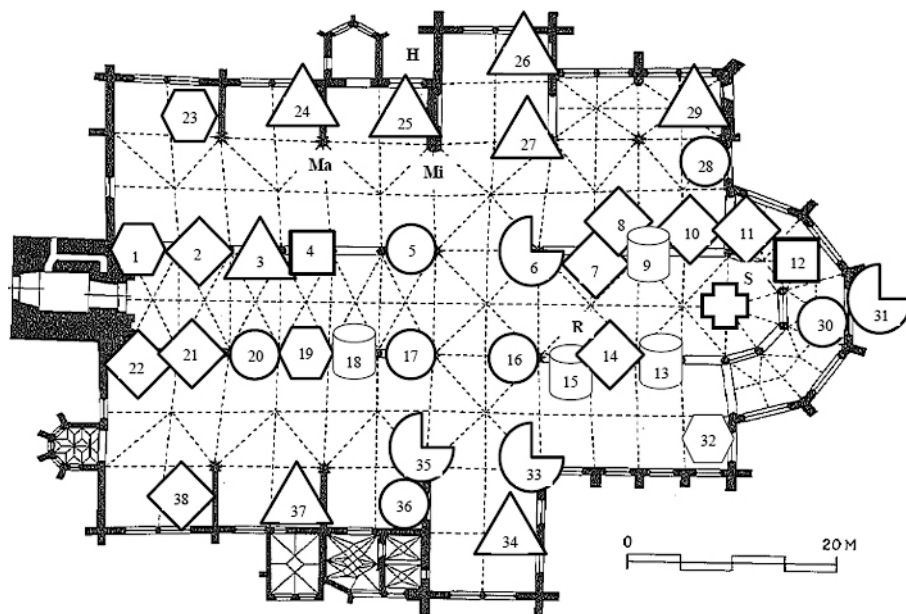
⁸³ JANSE: *De Oude Kerk te Amsterdam* 15-16.

⁸⁴ JANSE: *De Oude Kerk te Amsterdam* 16-17.

⁸⁵ B. DE MELKER: 'Burgers en devotie 1340-1520', in M. CARASSO-KOK (red.): *Geschiedenis van Amsterdam tot 1578. Een stad uit het niets* (Amsterdam 2004) 251-311, p. 271.

⁸⁶ DE MELKER: 'Burgers en devotie' 261-262.

Oude en Nieuwe Kerk beide evenveel altaren en waren ze in evenwicht. Mogelijk vanwege de steeds dalende populariteit van de stadskloosters werden er vanaf 1460 vooral in de Oude Kerk veel vicarieën gesticht, waardoor burgers hun zielenheil direct konden regelen. Langzamerhand segmenteerde die 'zielenheilsmarkt', zoals Bas de Melker dat noemt, en ontstond een pluriformiteit aan beneficijs en vicarieën.⁸⁷

Afbeelding 5: De Oude Kerk te Amsterdam, altarenpatroon naar stichters/gebruikers omstreeks 1560.⁸⁸

Aanvulling op de legenda: Hoogaltaar, sinds 1370 (nieuw koor) niet verplaatst, gewijd aan de Heilige Drie-eenheid; **Ma**: Beeld van Maria; **Mi**: beeld van de heilige Michaël; **R**: beeld van de heilige Rochus met hond.

De Oude Kerk kende veel bouwfases tussen 1370 (vergroting van het koor) en 1553 (bouw Mariakapel). Het schip werd vergroot, daarna nogmaals het koor (ca. 1450) en vervolgens het dwarsschip samen met de grote dwarskapellen (tussen 1485 en 1517). Het middenschip en het koor werden tussen 1510 en 1560 verhoogd en rond 1553 is de Mariakapel aangebouwd. Het kerkgebouw werd uitgebreid en ingericht door de kerkmeesters, het stadsbestuur (de orgels en de toren), de gilden, schutterijen en broederschappen en veel rijke parochianen.⁸⁹ Na 1547 groeide de kerk uit tot een bolwerk van de Contrareformatie,

⁸⁷ DE MELKER: 'Burgers en devotie' 275-302, 311.

⁸⁸ Basisplattegrond ontleend aan DON: *Kunstreisboek* 118; de altaarindeling is, tenzij anders vermeld, gebaseerd op JANSE: *De Oude Kerk te Amsterdam* 451-454 (bijlage 6).

⁸⁹ JANSE: *De Oude Kerk* 19-20, 65-66.

met als onder-inquisiteur pastoor Florentius Egbertsz. De bouw van de Maria-kapel, de verhoging van de viering en de vensters in de middenbeuk van het koor (1558-1559) moeten volgens Janse tegen deze achtergrond worden gezien. Nog in 1571 kregen de broeders van het Onze-Lieve-Vrouwegilde een nieuw vertrek; gezien de religieuze turbulentie en uiteindelijke Amsterdamse overgang naar het calvinisme in 1578 een late actie.⁹⁰ In het altarenpatroon van de Oude Kerk zien we de geschetste Amsterdamse publieke verhoudingen goed terug.

1. *Jacobsaltaar*, al voor 1421 gesticht door de Hamburger broederschap, Duitse kooplieden.⁹¹
2. *Adriaanaltaar*, in 1496 gesticht door Sophia Weyer, waarschijnlijk van een schepenfamilie.⁹²
3. *Kruis-, Pieters-, Jan Bethszoonsaltaar*, al voor 1471 gesticht en door een schepenfamilie opnieuw begunstigd.⁹³ Verbonden met de binnenlandvaarders, nr. 24. Gemengde vorm.
4. *Maria Magdalena-altaar*, werd verzorgd door het Sinte-Magdalenagilde, een godsdienstige vereniging van vrouwen.
5. *Johannes de Doperaltaar*, gesticht door het fruitverkopersgilde (waarvan hij de patroon was) en mede verzorgd door het bontwerkersgilde.
6. *Salvatoraltaar*, in 1497 door priester Jacob Jacob Pillenzoon vernieuwd.⁹⁴
7. *Petrus- en Paulusaltaar*, in 1467 door Claes Jacobsz. (schepenfamilie) met een vicarie begiftigd, wellicht de zoon van Jacob Claesz. van altaar nr. 8.⁹⁵
8. *Philippusaltaar*, in 1466 met een vicarie begiftigd door Jacob Claesz. (schepenfamilie).⁹⁶
9. *Agnesaltaar*, vicariestichting in 1466 door Simon Pietersz. Wou, een nu onbekend persoon.⁹⁷
10. *Catharina-altaar*, een van de oudste altaren (1382), onder het collatierecht van hertog Albrecht en later graaf Willem VI.⁹⁸
11. *Driekoningentaltaar*, hierop is in 1473 een officie gesticht door Haasje Heymansdochter, de vrouw van Jan Bont, waarschijnlijk een schepen.⁹⁹

⁹⁰ JANSE: *De Oude Kerk* 135-136.

⁹¹ M. MOSTERT: 'Veelkleurige religie en zakelijk schriftgebruik', in Th. DE NIJS & E. BEUKERS (red.): *Geschiedenis van Holland* 1 (Hilversum 2002) 149-196, p. 192.

⁹² A. NOACH: *Het materiaal tot de geschiedenis der Oude Kerk te Amsterdam* (Amsterdam 1937) 100.

⁹³ J. WAGENAAR: *Amsterdam, in zyne opkomst, aanwas, geschiedenissen...* 3 (Amsterdam 1767) 289 (= books.google.nl, geraadpleegd 18-12-2012).

⁹⁴ B.M. BIJTELAAR: 'Het middenschip van de Oude Kerk (1)', in *Vijfenzestigste jaarboek van het Genootschap Amstelodamum* (Amsterdam 1973) 13-34, p.19-20.

⁹⁵ B.M. BIJTELAAR: 'Het snijderskoor en het vrouwenkoor van de Oude Kerk', in *Vierenvijftigste jaarboek van het Genootschap Amstelodamum* (Amsterdam 1962) 49-81, p.51.

⁹⁶ B.M. BIJTELAAR: 'Het snijderskoor en het vrouwenkoor' 51.

⁹⁷ NOACH: *Het materiaal tot de geschiedenis der Oude Kerk* 100.

⁹⁸ NOACH: *Het materiaal tot de geschiedenis der Oude Kerk* 101.

⁹⁹ NOACH: *Het materiaal tot de geschiedenis der Oude Kerk* 110.

12. *Agatha-altaar*, stichtingsdatum onbekend, patroon was het Onze-Lieve-Vrouwegilde, een geestelijke broederschap.
- 13 of 15. *Anthoniusaltaar*, wellicht gesticht door broeders van het Paulusklooster, met een vicarie in 1465 van Dirck Jansz. Helmer, een nu onbekend persoon.
14. *Pietersaltaar*. Op 25 oktober 1475 stichtten Symon Allaertz. en Claer Jacob Claesz. een vicarie hierop, een priesterlijk familielid zou de vruchten ervan trekken. In 1477 kwam er een vicarie bij gesticht door Boel Dircksz. en op 24 maart 1541 vergrootte Aef Gysbertsdochter de eerste vicarie nog.¹⁰⁰ Allaertsz was schepen en Dircksz. burgemeester van Amsterdam.¹⁰¹
16. *Nicolaasaltaar*, in 1461 gesticht door de snijders, en gaat na 1527 over naar het Hubertusgilde en in 1541 naar het bakkersgilde. Nu heet het ook Sint-Obertaltaar, naar de bakkerspatroon Ausbertus. Eigenlijk een onbetekenend altaar voor een kerkpatroon.
17. *Mathijsaltaar*, in 1542 door het kuipersgilde overgenomen, nadat het eerder ook van het smidsgilde, het kuipersgilde en van het soete naamsgilde was geweest.¹⁰²
18. *Jezusaltaar*, tegenover de preekstoel.
19. *Maartens-, kramers-altaar*, onderhouden door het grootkramersgilde.
20. *Barbara-altaar*, vanaf ca.1470 verzorgd door het schoenmakersgilde waarvan de patronen Crispinus en Crispinianus in het gewelf zijn afgebeeld.¹⁰³
21. *Johannes de Evangelistaltaar*, in 1391 gesticht door schepen Frank Dircksz. Frankensz.¹⁰⁴
22. *Cornelis-, Brundten-Drebbersaltaar*, gesticht door Cornelis Jansz. genaamd de Drebber, wiens executeur-testamentair Gijsbert Brunt was; beide heren waren verbonden aan de schutterij.¹⁰⁵
23. *Petrus- en Paulusaltaar*, gesticht in 1490 door de Hamburgers in hun nieuwe kapel. Deze bierimporteursbroederschap bestond al in 1421, werd in 1494 opnieuw opgericht en gesteund door de stad Hamburg.¹⁰⁶
24. *Pieters-, Kruisaltaar*, gesticht in 1490 door de binnenlandvaarders in hun nieuwe kapel. Deze schippers scheidden zich in ca. 1472 af van de buitenlandvaarders. In hun kapel stond een beeld van Sint-Maarten.¹⁰⁷
25. *Jacobsaltaar*, in de nieuw gebouwde Weitkoperskapel (1506), begunstigd door Jan Claesz. van Hoppen die tussen 1469 en 1502 vaak schepen en ook burgemeester van Amsterdam was. Hoewel er geen weitkopersgilde in Amsterdam was, waren beide zoons van Hoppen wel handelaars in graan.¹⁰⁸ Gemengde vorm.
26. *Jorisaltaar*, gesticht door de voetboogschutters die vanaf 1435 Sint-Joris als patroon hadden. Dit altaar stond in het nieuwe door hen in 1485 gebouwde dwarsschip, waarmee zij de handboogschutters overtroffen.¹⁰⁹

¹⁰⁰ NOACH: *Het materiaal tot de geschiedenis der Oude Kerk* 107.

¹⁰¹ WAGENAAR: *Amsterdam* 298, 333.

¹⁰² JANSE: *De Oude Kerk* 453.

¹⁰³ JANSE: *De Oude Kerk* 175.

¹⁰⁴ NOACH: *Het materiaal tot de geschiedenis der Oude Kerk* 104; WAGENAAR: *Amsterdam* 330.

¹⁰⁵ WAGENAAR: *Amsterdam* 189, 192; JANSE: *De Oude Kerk* 142.

¹⁰⁶ JANSE: *De Oude Kerk*, 65, 74.

¹⁰⁷ JANSE: *De Oude Kerk*.

¹⁰⁸ JANSE: *De Oude Kerk* 65-66, 84-85.

¹⁰⁹ JANSE: *De Oude Kerk* 65,70.

27. *Pancratiusaltaar*, in 1439 gesticht door Bruninc Jacob Claes Brunincsoen (Bruyn Jacobsz), een lid van de schepenfamilie Claes. Sint-Pancratius werd in Holland veel vereerd, het was een belangrijk altaar. Later werden er nog enkele vicariaten op gevestigd, onder meer door deze familie, en kreeg het regulierenklooster het collatie-recht.¹¹⁰ Gemengde vorm.
28. *Barbara-altaar*, voor 1555 Maria-altaar (zie nr.29), in het nieuwe snijderskoor.
29. *Maria-altaar*, gesticht in ca.1555 door de Onze-Lieve-Vrouwebroederschap, een vereniging van bemiddelde bewoners van de Oude Zijde (vanaf 1445), gesteund door Jan Claesz. van Hoppen II, burgemeester, lid van de vroedschap en fabrieksmeester van Amsterdam.¹¹¹ Gemengde vorm.
30. *Onze-Lieve-Vrouwe-altaar, bierdragersaltaar*, gesticht in 1449, pas 1558 als bierdragersaltaar genoemd.¹¹²
31. *Heilig Grafaltaar*, in 1520 gesticht door Jacob Braseman in de nieuw aangebouwde kapel (niet hetzelfde als het Heilig Graf). Hij was een rijke priester die zoveel geld naliet dat men in 1537 de luiken van het altaarstuk van het hoogaltaar kon bestellen bij de beroemde Maerten van Heemskerck. Het middendeel was al geschilderd door Jan van Scorel. In 1536 werd het H. Grafaltaar vergroot door Tiel Hoppemark. Meerdere vicarieën.¹¹³
32. *Heilig Sacraments-, Andriesaltaar*, volgens Janse door het buitenlandvaardersgilde gesticht en geplaatst in het buitenlandvaarderskoor. Bas de Melker noemt echter de Kartuziers als patroon.¹¹⁴
33. *Lucia-altaar* (misschien Anna-altaar). Meester Jacob, doctor in het kerkelijk recht, stichtte hier in 1478 een vicarie op. In 1560 verrijkte burgemeester Cornelis Dobbius het altaar nog.
34. *Sebastiaanaltaar*, vanaf 1435 van het handboogschuttersgilde dat hier in 1460 een kapel liet bouwen. Dit gilde had contacten op hoog niveau. In 1462 schonk Frank van Borssele een gebrandschilderd glas, in 1468 vroeg het gilde Karel de Stoute om financiële steun bij de vervolmaking van de kapel.¹¹⁵ De huidige kapel dateert uit 1512-1516, hiermee evenaarden de handboogschutters de voetboogschutters weer.
35. *Maria-altaar*, ca. 1560 gesticht door kapelaan Simon Alewijnsz en verzorgd door een door hem gesticht gilde, het maagdengilde.
36. *Eligius-, smidsaltaar*, in de nieuwe kapel (1512-1517) geplaatst door het smidsgilde.
37. *Hieronymusaltaar*, onderhouden door de huiszittenmeesters, zelfstandige instellingen met leden uit de plaatselijke elite aan het hoofd die behoeftigen binnen de parochie

¹¹⁰ NOACH: *Het materiaal tot de geschiedenis der Oude Kerk* 106.

¹¹¹ JANSE: *De Oude Kerk* 136.

¹¹² JANSE: *De Oude Kerk* 48.

¹¹³ NOACH: *Het materiaal tot de geschiedenis der Oude Kerk* 109; HELMUS: *Schilderen in opdracht* 205.

¹¹⁴ DE MELKER: 'Burgers en devotie' 251.

¹¹⁵ JANSE: *De Oude Kerk* 63, 70. Frank van Borssele was een Zeeuwse edelman die leefde van circa 1395 tot 1470. Hij was stadhouder van Holland en Zeeland maar vooral bekend als vierde echtgenoot van gravin Jacoba van Beieren, zie H. WIJSMAN: 'Frank van Borssele en boeken', in E. DEN HARTOG et al. (red.): *Het kasteel te Sint-Maartensdijk en zijn bewoners* (Haarlem 2010) 105-125 en 162-168, p. 105-106.

steunden. In 1485 onder meer begunstigd met een fundatie door priester Willem Heynricksz. Na 1490 stond het in de nieuwe kapel.¹¹⁶ Gemengde vorm.

38. *Verrijzenisaltaar*, gesticht door Lysbeth Jansdr. van Outshoorn, in de door de familie Benningh-van Outshoorn gebouwde kapel (ca. 1500), Lysbeth Gavenkapel genoemd.¹¹⁷

2.5. De Sint-Janskerk en Den Bosch

Den Bosch is een stad die vanaf het begin een zelfstandige positie innam in een gebied waar de macht niet stevig gevestigd was. Onder de naam *Silva* werd het rond 1150 als een handelsvestiging aan de Dommel en de Aa gesticht door vrije kooplieden uit het Rijn-Maasgebied die verder weinig binding voelden met het onbetekenende omliggende domein Orthen. Het Bossche stadsrecht, het oudste van het huidige Nederland, werd in 1184 op initiatief van de poorters opgesteld in overleg met de voornaamste heren en de zwakke Brabantse hertog. Het gold alleen voor Den Bosch. Lange tijd stredden de aartsbisschop van Keulen, de graaf van Gelre en de hertog van Brabant om het gebied. Hoewel de graaf vaak aan de winnende hand was, verloor hij uiteindelijk van de hertog.¹¹⁸

Den Bosch lag aan een gedeelte van de Maas dat geen doorgangsroute was, maar het werd toch een welvarende stad. Rond 1550 waren de Bossche week- en jaarmarkten zeer bekend, men handelde met kooplieden uit Hanzesteden aan de Rijn (vooral Keulen) en steden in Holland, Zeeland, Vlaanderen en Zuid-Brabant. Binnen het verre Hanzeverband waren er onder meer contacten met steden als Hamburg, Stralsund, Danzig en Lübeck.¹¹⁹ Zelfgeproduceerd laken was het voornaamste handelsgoed, gevolgd door de haringhandel (tussenhandel) en schoenen en leer voor de Keulse markt. Keulen was ook de plaats waar men wijn inkocht en waarvoor bier werd geproduceerd. De veemarkten van Den Bosch waren belangrijk en er woonden veel bankiers en Lombarden in de stad, noord-Italiaanse kooplieden die zich vanaf de dertiende eeuw als geldhandelaars in de steden van Duitsland en de Nederlanden vestigden en een fijnmazig netwerk van kleinere financiële zakenlieden vormden.¹²⁰ In de veertiende eeuw ontstonden er ambachtsgilden in Den Bosch en in de

¹¹⁶ JANSE : *De Oude Kerk* 65; J. SPAANS: 'Weduwen, wezen en vreemdelingen. Sociale zorg en tolerantie', in Th. DE NIJS en E. BEUKERS (red.): *Geschiedenis van Holland 2* (Hilversum 2002) 255-286, p. 256.

¹¹⁷ JANSE : *De Oude Kerk* 65, 78, 453.

¹¹⁸ H.P.H. CAMPS: *Het stadsrecht van Den Bosch van het begin (1184) tot het Privilegium Trinitatis (1330)* (Hilversum 1995) 7, 13, 16, 20, 63-64.

¹¹⁹ P.Th.J. KUIJER: *'s Hertogenbosch. Stad in het hertogdom Brabant ca. 1185-1629* (Zwolle 2000) 138, 144.

¹²⁰ R. VAN SCHAIK: 'On the social position of Jews and Lombards in the towns of the Low Countries and the neighbouring German territories during the late middle ages' in M. CARLIER, A. GREVE, W. PREVENIER & P. STABEL (red.): *Hart en marge in de laat-middeleeuwse stedelijke maatschappij. Handelingen van het colloquium te Gent (22-23 augustus 1996)* (Leuven / Apeldoorn 1997) 165-191, p. 168.

vijftiende eeuw kwamen de ‘nieuwe rijken’ op, grote lakenkooplieden (drapeniers) en beroepshandelaars.¹²¹

De parochiekerk wordt voor het eerst in 1222 genoemd, als hertog Hendrik I van Brabant zijn vrij erfgoed onder de soevereiniteit van de aartsbisschop van Keulen stelt en van hem terug leent. In 1235 werd het weer zijn eigendom. De parochiekerk viel echter onder het bisdom Luik en was tot aan 1413 ondergeschikt aan Orthen. De naam ‘Sint-Jan’ horen we voor het eerst in 1274. Op dat moment heeft de kerk naast het hoogaltaar drie zijaltaren, gewijd aan Onze-Lieve-Vrouwe, Sint-Nicolaas en Sint-Elisabeth. Er was een college van acht priesters, een zangkoor, een school en mogelijk een ‘Tafel van de Heilige Geest’ of armentafel voor brooduitdeling aan de armen. Vanaf 1318 was er een prestigieuze broederschap gewijd aan de Heilige Maagd, de Illustre Vrouwebroederschap of Zwanenbroeders genoemd, die gevestigd werd in een nieuw noorderzijkoor.¹²² Deze broederschap bevorderde de verering van Maria en gesteund door de wonderen van een in 1380 teruggevonden dertiende-eeuws Mariabeeld kwamen er steeds meer pelgrims. Bij gebrek aan bronnen blijft de bouwgeschiedenis van de kerk onduidelijk. Wel zijn er sterke aanwijzingen dat de aanleg van de zeven straalkapellen al rond 1350 begon, in een totaalplan met een uitbreiding van zijbeuken, kooromgang en middentoren. Tussen 1360 en 1385 was deze uitbreiding afgerond. Een van de aanzetten tot de bouw was de instelling van een collegiaal kapittel in 1366, waardoor een groter koor noodzakelijk was. Dit kapittel kreeg het recht op de pastoorsbenoeming terwijl de hertog en de paus de prebenden voor de beneficiën op de altaren vergaven. Daarnaast zullen de broederschappen en gilden hun invloed op de bouw hebben uitgeoefend; de bouwactiviteit van de Illustre Vrouwebroederschap is een bekend voorbeeld.¹²³

Tot 1559 ressorteerde Den Bosch onder het bisdom Luik. In dat jaar stelde paus Paulus IV een nieuwe bisdomindeling vast. Als gevolg daarvan werd onder veel protest Den Bosch binnen het nieuwe aartsbisdom Mechelen tot bisschopszetel verheven.¹²⁴ Kort hierna, in 1566, werd de Sint-Janskathedraal ernstig vernield door beeldenstormers. Hoewel veel hersteld werd en de stad tot 1629 Rome trouw bleef, was de originele middeleeuwse inrichting toch grotendeels verloren. De kerk werd aan de katholieke eredienst onttrokken en pas in 1816 kreeg de katholieke gemeenschap de kerk weer in handen. Na 1853, het

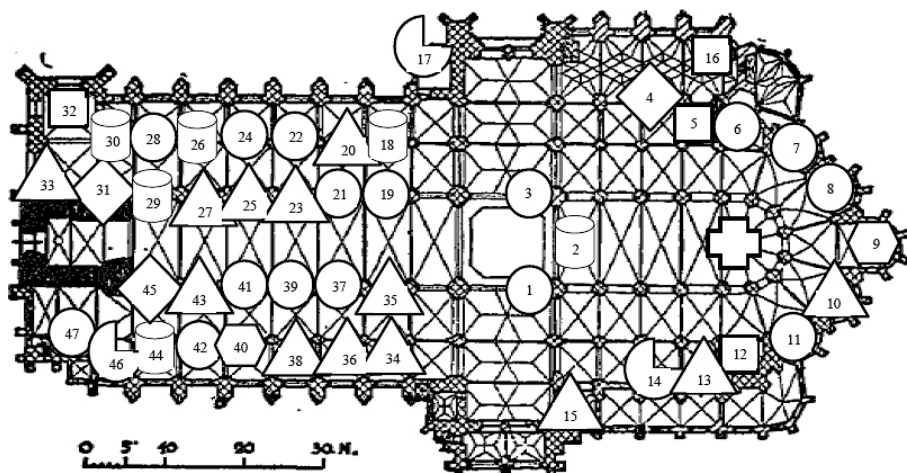
¹²¹ KUIJER: ‘s *Hertogenbosch* 146-162.

¹²² Zwanenbroeders: vanwege de adellijke schenkingen van zwanen voor de gemeenschappelijke maaltijden.

¹²³ H. BOEKWIJF, R. GLAUDEMANS & W. HAGEMANS: *De Sint-Janskathedraal van 's Hertogenbosch. Geschiedenis van de bouw* (Alphen aan de Maas 2010) 61-71.

¹²⁴ Protesten van het Bossche kapittel en stadsbestuur, de bisschop van Luik en de abdijs van Tongeren. Deze laatste draaide voor de betaling van de nieuwe bisschop op. Zie PEETERS: *De Sint Janskathedraal* 1-5.

jaar dat Den Bosch opnieuw bisdomstad werd, besloot men tot grootscheeps neogotisch herstel van de kerk die sinds toen weer kathedraal was.¹²⁵

Afbeelding 6: Sint-Janskerk te Den Bosch, altarenpatroon naar stichters/gebruikers ca. 1550.¹²⁶

Aanvulling: Hoogaltaar gewijd aan Sint-Johannes de Evangelist, opgericht door het kapittel en de kerkfabriek

1. *Heilige maagd-, Cosmas en Damianusaltaar*, gesticht door het chirurgijns- en barbiersgilde, datum stichting onbekend. Dit was enkele honderden jaren het zielenmis- of uitvaartaltaar.
2. *Petrusaltaar* op het doksaal, stichter onbekend.
3. *Lucas- en Servatiusaltaar*, verzorgd door de schilders, beeldhouwers, glasmakers, borduurstikkers en legwerkers van het Lucasgilde; eerste schilderijen bekend uit 1506.
4. *Heilige wonden van Christusaltaar*, ca. 1530 gesticht en bedacht met een bedrag voor een altaarstuk door Tijsken van Driell, huisvrouw van Hendrick van Broeckhoven Gielissoon. Deze man was schepen in Den Bosch in 1511 en 1527 en trad in 1509 met Gijsbert Gassels als stads-rentmeester op. Ook was hij van 1528 tot 1530 gast-huismeester.¹²⁷
5. *Sacramentsaltaar*, vanaf ca. 1480 was het altaar van de parochiale broederschap van het Heilig Sacrament. Tussen 1508 en 1522 kwam het hier te staan. In 1538 werd er

¹²⁵ PEETERS: *De Sint Janskathedraal* 9.

¹²⁶ Basisplattegrond ontleend aan *Kunstreisboek voor Nederland* 4 (In opdracht van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg) (Amsterdam 1965⁵) 570; Voor de samenstelling van het altarenpatroon is de altaarkaat van Mosmans het uitgangspunt in MOSMANS: *De St. Janskerk* 325-338; zie verder PEETERS: *De Sint Janskathedraal* 373. Bij het grafzerkenproject van de Sint Jan wordt eveneens uitgegaan van de kaart van Mosmans, zie J. VAN OUDHEUSDEN & H. TUMMERS (red.): *De grafzerken van de Sint-Jan te 's-Hertogenbosch* 1-4 ('s-Hertogenbosch 2010) en www.grafzerkensintjan.nl (geraadpleegd 19 mei 2013).

¹²⁷ Website Bossche schepenzegels www.geneaservice.nl (24 december 2012).

- een kostbaar nieuw altaar geplaatst, gemaakt door meester Robrecht van Antwerpen, momenteel zijn nog geschilderde hostiefiguren op een pilaar bij het voormalige altaar zichtbaar.
6. *Bartholomeusaltaar*, met beeld van Bartholomeus. Het was gesticht door het nestel-, handschoenen- en bonnetmakersgilde en ook gewijd aan Andreas, Rumoldus, het Heilig Sacrament, de Heilige Maagd en alle heiligen.
 7. *Jacobusaltaar*, tevens gewijd aan Leonardus en Catharina van Siena. Stichtingsdatum onbekend, verzorgd door het wolwevers- en wolverversgilde, met beeltenis van Catharina.
 8. *Quirinus- en Odilia-altaar*, stichtingsdatum onbekend. Verzorgd door het kruiers- ('codewagencruders') en kraankinderengilde (arbeiders die lopend in de tredmolen een bouwkraan bedienen). Met beeltenis van Quirinus.
 9. *Petrusaltaar*, vanouds het altaar van het viskopersgilde. Ook gewijd aan Paulus, Barbara en Martinus. Petrus stond met een rood-gouden mantel bekleed op het altaar. Er waren 'gescreynwerckte sitten' aan de muur en de plebaan las hier in de zestiende eeuw de Heilige Mis en diende er de sacramenten toe. Oude visafbeeldingen zijn nog aanwezig, met grafschriften uit 1423, 1426 en 1431. Het altaar had vroeger een kruisafneming geschilderd door Jan van Scorel. In de kapel stond de gemeentelijke geldkist waarin men 'gewetensgeld' kon voldoen, onbetaalde schulden. Het beeld van Onze-Lieve-Vrouwe werd hier aanvankelijk regelmatig even 'gestald'.
 10. *Michaëlaaltaar en altaar van Maria Magdalena*, verzorgd door het lakenkopersgilde, de snijders en droogscheerders. Het altaar had twee luiken beschilderd door Jeroen Bosch, die na 1566 spoorloos zijn.¹²⁸ Gemengde vorm van kooplieden en ambachtelijke gilden.
 11. *Crispinus- en Crispinianusaltaar*, verzorgd door het schoenmakers- en leerlooiersgilde. Stichtingsdatum onbekend. Tevens gewijd aan Willibrordus en Blasius.
 12. *Catharina-altaar*, gesticht in 1418 door de Catharinabroederschap. Tevens gewijd aan de Heilige Maagd, Gertrudis en Bartholomeus. Het bevatte een bijzonder mooi uitgesneden beeltenis van Catharina en haar marteling. (Vanaf 1629 verzorgd door het rederijkersgilde van Sint Catharina, zoals veel rederijkersgilden voortgekomen uit de voorgaande broederschap).
 13. *Sint-Nicolaasaltaar*, een zeer oude stichting van het kramersgilde en de kooplieden. Peeters noemt hierbij nog het slagersgilde.¹²⁹ Het in het St.-Nicolaaskoor geplaatste altaar met rijk versierd Nicolaasbeeld behield zelfs in de protestantse tijd nog een plaats, zij het aangepast met bijbelse spreken en handelsartikelen. Gemengde vorm.
 14. *Driekoningentaltaar*, stichtingsdatum onbekend, verzorgd door de kanunniken. Jacob Colen, raadsheer, bepaalde in 1545 bij testament dat er een lamp moest branden.
 15. *Verlosser-, Drievuldigheds-, Heilige Maagd- en Martinusaltaar*, gesticht in 1425 en verbonden met de drie verwante kanunniken Arnoldus Bock, kanunnikzegelaar van Luik, testator van boeken aan het kapittel en stichter van de 'Cantorije', Bartholomeus Buck, lange tijd bedienaar van het altaar en Ghiselbertus Back, kanunnik-gouden jubelaar die in 1453 de viering van Drievuldighedszondag oplegde. Gemengde vorm familie en clerus.

¹²⁸ MOSMANS: *De St. Janskerk* 358.

¹²⁹ PEETERS: *De Sint Janskathedraal* 373.

16. *Heilige Maagd-, Johannes de Evangelist-, Anna- en Maria Magdalena-altaar*, opnieuw in 1494 ingewijd in het nieuw gebouwde koor van de Illustre Lieve Vrouwebroederschap.¹³⁰
17. *Verrijzenisaltaar*, gesticht in 1538 door de daar begraven Bartholomeus van Meerlaer, pastoor van de kerk van Blaarthem die tevens een beneficiaat in de St. Jan had (het Meerlaerkoortje, later Mallants- en Maarselaarskoortje).¹³¹ Het werd het nieuwe verrijzenisaltaar genoemd ter onderscheiding van het oude in de Illustre Lieve Vrouwekapel.
18. *Anna- en Judocusaltaar*, verder niets over bekend.
19. *Eligiusaltaar*, gesticht in 1445 als het altaar van de grofsmeden, goud- en zilversmeden. Aan dit altaar was het kosterschap van de Sint-Janskerk verbonden.
20. *Mattheus-, Joris- en Maria Egyptiaca-altaar*, in 1452 gesticht door de jonge voetboogschutters.
21. *Hieronymus-, Bernardus-, Vier Gekroonden- en Jozefaltaar*, in 1452 gesticht door de timmerlieden, metselaars, steenhouwers en leidekkers. De Vier Gekroonden zijn Severus, Severianus, Carpop en Victorinus. Op het altaar stonden beelden van Hieronymus en Bernardus.
22. *Antonius Abt- en Clemensaltaar*, met een verguld snijwerk van Antonius en verzorgd door het hoedenmakersgilde, opnieuw ingewijd in 1522 wellicht.
23. *Christoffel-, Leonardus- en Dymphna-altaar*, verzorgd door het bontwerkersgilde en de kloveniers, in 1522 opnieuw ingewijd. Gemengde vorm van ambachtsgilde en schutterij.
24. *Heilige Geest-, Thomas- en Oda-altaar*, verzorgd door het riemsnijdersgilde en de speldenmakers, wellicht in 1522 opnieuw ingewijd. Thomas was afgebeeld met een gordel van de Maagd.
25. *Heilig Kruis- en Helena-altaar*, verzorgd door het rederijkersgilde 'De Passiekamer' en met een vicarie erop van de Vrouwe van Campen, gesticht in 1522.¹³²
26. *Adrianusaltaar*, tevens gewijd aan Judocus. Wellicht in 1522, maar de stichter is onbekend.
27. *Heilige Naam Jezus-, Johannes de Evangelist-, Paulus-, Ignatius-, Anna-, Elisabeth- en Zeven Weeën-altaar*, gesticht in 1522. Er stond een zilveren beeld van Jezus op en het altaar werd verzorgd door het gilde van de Heilige Naam Jezus. Verschillende leden van de schepenfamilie Bac(k) liggen voor dit altaar begraven, evenals schepen Hendrik Pelgrom en zijn vrouw.¹³³ Gemengde vorm van religieuze broederschap en patriciers.
28. *Martinus-, Adelbert- en Lucia-altaar*, verzorgd door het bakkersgilde, heringewijd in 1522.

¹³⁰ MOSMANS: *De St. Janskerk* 217.

¹³¹ Ch.C.V. VERREY: 'Alart du Hamel of du Hameel. Bouwmeester en plaatsnijder', in *Oudholland* 25 (1894) 7-14, p. 9; zie www.archive.org (24 december 2012).

¹³² Wellicht de vrouw van jonker Maarten van Campen, schepen uit een bekende schepenenfamilie, website Bossche schepenzegels: www.geneaservice.nl (29 december 2012).

¹³³ L.F.W. ADRIAENSSSEN: 'De erfgenamen van heer Ghijsel Back', in *Brabantse leeuw* (1989) 108-129, p. 113, 116; website Bossche schepenzegels: www.geneaservice.nl (29 december 2012).

29. *Onthoofding van Johannes de Doper- en Willibrordaltaar*, in 1522 misschien heringewijd, stichter/gebruiker onbekend.
30. *Geboorte van Johannes de Doper- en Zachariasaltaar*, 1522 heringewijd, stichter/gebruiker onbekend.
31. *Heilig Graf- en Rochusaltaar*, in een aparte kapel gebouwd door de familie van der Stegen, met een altaar opgericht door Jan Aarts, de schoenlapper. Jaar onbekend.
32. *Heilige Maagdaltaar*, gesticht in 1518 (Onze-Lieve-Vrouwe van den Bosch), Illustre Vrouwebroederschap.
33. *Barbara- en Driekoningentaltaar*, gesticht voor 1500 door de rederijderskamer 'De Jonge Laurieren', die zich ook wijdde aan het begraven van doden op het armenkerkhof.
34. *Remigius-, Rombout-, Cunera- en Adrianusaltaar*, gesticht in 1452 door het korenkopers-gilde, met graven van de deken Martinus Moerman en notaris meester Henricus Loeckeman(s) uit 1545 en 1559.¹³⁴
35. *Sebastiaans- en Antonius Abtaltaar*, gesticht in 1458 door de handboogschutters.
36. *Olaf- en Caecilia-altaar*, tevens gewijd aan Nicolaas en misschien Catharina. Heer Peter van de Water ligt hier begraven en schonk het altaarstuk.¹³⁵ Het altaar was van het zangersgilde Caecilia, maar had de afbeelding van de Noorse koning Olaf, de patroon van de 'Schonenvaarders'. Op Schonen had Den Bosch een permanente handelsnederzetting.¹³⁶ Een gemengde vorm van kooplieden en patriciërs.
37. *Johannes de Evangelist (in de kokende olie)- en Ursula-met-gezellinnen-altaar*, gesticht in 1469 (?) en verzorgd door het schrijnwerkersgilde, waarin de draaiers, kuipers en rademakers waren opgenomen.
38. *Agatha-altaar*, verzorgd door het rederijdersgilde 'Moyses Doirn', 1522. Agatha was evenals Barbara en Catharina vaak verbonden met de retorica.
39. *Driekoningen-, Augustinus- en Marcusaltaar*, beneficiën al voor de plaatsing in 1522, zoals in 1515 door kerkmeester Thieleman van den Broeck; verzorgd door de lint-en passementwerkers.
40. *Andreasaltaar*, verzorgd door het drapeniersgilde, grootondernemers in de lakennij-verheid in het *putting-out* systeem, 1522.
41. *Agnusaltaar*, verzorgd door het molenaars- en het olieslagersgilde, 1522.
42. *Laurentiusaltaar*, waarop in 1403 al door notaris Adam van Mierde een beneficie gesticht werd. Het werd verzorgd door het voldersgilde en het zagersgilde en 1522 opnieuw ingewijd.
43. *Wilgefortis-, Gudula- en Barbara-altaar*, opgericht door de kanunniken, verzorgd door de kanonniken, 1522 heringewijd. Wellicht met een drieluik van Jeroen Bosch. Gemengde vorm van geestelijken en schutterij.
44. *Egidius- en Eligiusaltaar*, stichter/gebruiker onbekend, in 1522?
45. *Lazarus-, Martha- en Maria Magdalena-altaar*, gesticht door Johannes van den Bosch, hoofdschout van de stad. Maria Magdalena was afgebeeld. 1522?
46. *Lambertusaltaar*, gewijd aan de geloofsverkondiger en patroon van het Luikse bisdom en al in 1418 bekend in de Sint-Janskerk. Wellicht opgericht door de pastoor van Vught. Vanaf 1505 aanwezig op deze plaats, steeds vlak bij het doopvont en vanaf 1569 verenigd met het St.-Jobaltaar daar vlakbij gelegen.

¹³⁴ Website Bossche Encyclopedie, www.bossche-encyclopedia.nl (29 december 2012).

¹³⁵ Uit een bekende schepenfamilie, www.bossche-encyclopedia.nl (29 december 2012).

¹³⁶ B.C.M. JACOBS: 'Schilderij "De Lakenmarkt"'. Handel en marktwezen in de Middeleeuwen', in *Bossche bladen* (2004) 126-130, p. 130.

47. *Severinus-, Michael- en Apollonia-altaar*, ook gewijd aan Maria Magdalena, gilde-altaar van het linnenweversgilde, datum onbekend.

3. Analyse, breder perspectief en slot

3.1. Analyse van de altarenpatronen

In de stichting en plaatsing van zijaltaren in de late middeleeuwen in de Noordelijke Nederlanden komen zowel de individuele geloofsbeleving als de maatschappelijke rol van religie scherp tot uitdrukking. Elk altarenpatroon is een momentopname in een uiterst dynamisch proces dat laat zien hoe de samenleving, en daarmee de kerkinrichting, voortdurend in beweging was. De vijf altarenpatronen vertonen onderling belangrijke verschillen, die het gevolg zijn van de specifieke sociaaleconomische stratificatie en de lokale ontwikkeling van de stedelijke samenleving. Per plaats en per tijd is het patroon anders, wat het algehele beeld uiterst complex maakt.

Indicatief voor de inventarisatie van de laatmiddeleeuwse maatschappelijke ontwikkelingen is de bouwgeschiedenis van de individuele kerken. Uitbreidingen aan kerken gebeurden meestal om nieuwe altaren op prestigieuze plaatsen te kunnen stichten, vaak op aandrang van de toekomstige altaarbezitters die de verbouwingen ook financierden. Zo brengt de bouwgeschiedenis van iedere kerk de veranderende maatschappelijke verhoudingen tot uitdrukking. Voorbeelden hiervan zijn de straalkapellen van de patriciërs in Nijmegen of de kapellen in het dwarsschip van de voetboog- en handboogschutters in Amsterdam. Of broederschappen, gilden, patriciërs of geestelijken een altaar konden stichten of onderhouden bij het liturgisch belangrijke hoogaltaar en sacramentshuis werd bepaald door hun sociaaleconomische positie in de stad en door de beschikbare ruimte in de kerk in de periode waarin zij opkwamen. Bij maatschappelijke verschuivingen werden de altaren van gilden en broederschappen dan ook regelmatig verplaatst. Voorbeelden hiervan zien we in Haarlem, waar de bisschop hiervoor toestemming moest geven en in Nijmegen, waar het Agatha-altaar verplaatst is. Het Nijmeegse bakkersaltaar laat zien dat een altaar dan soms ook nieuwe heiligen en vereerders kreeg.

Binnen het kerkgebouw worden de maatschappelijke verhoudingen voornamelijk weerspiegeld in het altarenpatroon. Dat van de Oude Kerk en de Buurkerk is levendig en diffuus en brengt de strijd en de dynamiek tussen de groepen in Amsterdam en Utrecht verrassend tot uitdrukking. Het vormt een groot contrast met het altarenpatroon van de Sint-Bavo dat een vrij homogeen beeld geeft van Haarlem als gildestad, of dat van de Sint-Jan in Den Bosch dat veel menggroepen laat zien. Het altarenpatroon van de Nijmeegse Sint-Stevenskerk is minder eenduidig vanwege het relatief grote aantal onbekende stichters; hier zou nader onderzoek naar deze ontbrekende stichters gewenst zijn. In elke kerk waren de onderscheiden altaarcategorieën verschillend vertegenwoordigd en de

altaren van specifieke broederschappen en gilden stonden in geen twee kerken op dezelfde plaats. Een uitzondering hierop is het Maria-altaar, dat vaak al vanaf de vroege veertiende eeuw door Lieve-Vrouwebroederschappen onderhouden werd en in elk van de vijf kerken volgens de oude traditie in het noordkoor stond en bleef.

Het aantal broederschappen per kerk verschilde sterk. Of ze in sommige kerken verdrongen werden door andere groepen of dat ze daar nooit aanwezig waren, is een vraag die meer onderzoek behoeft, bijvoorbeeld door een vergelijking met vroegere altarenpatronen in dezelfde kerk. Duidelijk is wel dat de broederschappen in de Sint-Stevenskerk in Nijmegen sterk vertegenwoordigd waren, in tegenstelling tot de Sint-Bavokerk in Haarlem waar de gilden een grote rol speelden. In de Utrechtse Buurkerk waren de broederschappen ook goed vertegenwoordigd, maar speelden de patriciërs een nog grotere rol. De Oude Kerk in Amsterdam had weinig broederschapsaltaren, maar net als de Buurkerk in Utrecht wel veel patriciërsaltaren, vaak in combinatie met de gilden (mengvorm). In de Sint-Jan in Den Bosch was het aantal broederschapsaltaren ondergeschikt aan dat van de gilden en waren er net als in de Utrechtse Buurkerk veel mengvorm-altaren, waaronder enkele van broederschappen en vooraanstaande geestelijken en van broederschappen die uitgroeiden tot rederijkerskamers.

De gilden bezaten in elk van de vijf kerken altaren op belangrijke plaatsen in de kooromgang en het schip maar ze traden als categorie vooral sterk naar voren in Den Bosch en Haarlem. Het valt op dat de kooplieden in elke kerk een prominente plaats in of bij het koor bezetten, dichtbij het hoogaltaar of het sacramentshuis of met uitzicht erop. De altaren van specifieke gilden waren op zeer verschillende altaarlocaties opgesteld. Het Crispinus en Crispinianusaltaar van de schoenmakers en leerlooiers bijvoorbeeld, dat in de Nijmeegse Sint-Stevenskerk (gesticht in 1483) en de Utrechtse Buurkerk (voor 1417) vlak bij de toren stond, bevond zich in de Haarlemse Sint-Bavokerk als mengvormaltaar met de schutterij (ca. 1495) juist dicht bij het koor. In de Oude Kerk in Amsterdam onderhielden de schoenmakers vanaf 1468 het altaar van Sint-Barbara in het schip, hun patronen de heiligen Crispinus en Crispinianus staan nog afgebeeld in het gewelf, terwijl ze in de Sint-Jan al vroeg een passende plaats in de straalkapel hadden (voor 1427), als één van de belangrijke Bossche gilden.

De aanwezigheid en de locatie van de patriciërsaltaren verschilden net als die van de broederschaps- en gildealtaren ook sterk per kerk. In de Buurkerk in Utrecht en de Oude Kerk in Amsterdam bezaten veel schepenen en burgemeesters een eigen altaar in het schip van de kerk, terwijl in de Sint-Stevenskerk in Nijmegen slechts enkele schepenen vertegenwoordigd waren, maar dan wel prominent in de straalkapellen. In de Haarlemse Sint-Bavo hadden twee burgemeesters een altaar in aparte kapellen naast de noordelijke kooromgang, terwijl de schepenen van Den Bosch (op één na) in de Sint-Jan slechts een ondergeschikte rol speelden.

Het aantal en het karakter van de mengvormaltaren was ook per kerk verschillend. De Oude Kerk in Amsterdam en de Sint-Jan in Den Bosch kenden veel mengvormen, de Utrechtse Buurkerk, de Haarlemse Sint-Bavo en de Nijmeegse Sint-Stevenskerk minder tot slechts twee. In de Oude Kerk en de Sint-Jan waren gezamenlijke altaren van geestelijken en gilden of patriciërs en gilden aanwezig, altaren van schutterijen of altaren van andere groepen tezamen met schutterijen. Daarnaast had de Sint-Jan meerdere rederijkersaltaren. In de Buurkerk waren enkele gezamenlijke altaren van patriciërs en broederschappen aanwezig, een altaar van de Stedelijke Raad en een combinatiealtaar van een broederschap en de schutterij. De mengvormcategorie in de Sint-Bavo omvatte naast een poortwachtersaltaar en een combinatie van een handwerkslieden- en koopmansaltaar vooral schutterijen en de Sint-Stevenskerk bezat voor zover nu bekend slechts een schutterijaltaar en een combinatiealtaar van een broederschap en een ambtelijke beroepsgroep.

Geestelijken waren in de parochiekerken van Nijmegen en Haarlem niet afzonderlijk in het altarenpatroon vertegenwoordigd, en in de Buurkerk in Utrecht profileerde alleen de rijke kanunnik Soudenbalch zich. In de kerken van Amsterdam en Den Bosch, steden waar de trouw aan Rome sterk aanwezig was in deze periode van politieke en religieuze turbulentie, waren juist meerdere geestelijken persoonlijk of in combinatie met een gilde of broederschap betrokken bij altaarstichtingen.

Uit de altaarbeschrijvingen blijkt dat sommige heiligen in elke kerk een eigen altaar hadden, andere heiligen vooral lokaal of regionaal vereerd werden en dat er ook wisselende combinaties van heiligen op één altaar bestonden. Vaste altaarlocaties van een heilige zoals in de voorgaande eeuwen waren er steeds minder vaak. Sommige broederschappen als de Lieve-Vrouwebroederschap, de Annabroederschap en de Catharinabroederschap of gilden als het schoenmakersgilde, het marskramersgilde en de lakenkopers waren vrijwel in elke stad aanwezig. Zij bezaten soms al lange tijd hetzelfde altaar en hadden in de meeste steden dezelfde patroonheilige omdat die met zijn of haar legende en attributen bij hun beroepsgroep paste. De chirurgijns en barbiers vereerden bijvoorbeeld de heiligen Cosmas en Damianus en de kooplieden en marskramers Sint-Nicolaas. Variaties traden op wanneer een groep of persoon een altaar wilde vestigen terwijl er geen plaats was, of wanneer groepen meer of minder belangrijk werden. Dan ontstonden er verschillende combinaties van heiligen en groepen op verschillende locaties in de kerken omdat in de ene stad andere groepen in opkomst waren dan in de andere. De keuze voor lokale of regionale heiligen wijst daarnaast mogelijk op het streven van bepaalde groepen voor een plaatselijk belang; dit verdient nader onderzoek. Voorbeelden daarvan zijn Sint-Gertrudis en Sint-Caecilia in Nijmegen.

3.2. Vergelijking met Antwerpen, Stralsund en Danzig

De voor-reformatorische altarenpatronen die gemaakt kunnen worden van grote parochiekerken uit Antwerpen, Stralsund en Danzig (Gdańsk) vertonen veel overeenkomst met die in de Noordelijke Nederlanden. Het altarenpatroon in de Onze-Lieve-Vrouwekerk van de handelsstad Antwerpen omvatte meer dan vijftig altaren en weerspiegelde evenals dat van de steden in de Noordelijke Nederlanden de lokale situatie. Net als in de Noordelijke Nederlanden bepaalde ook hier de liturgische inrichting sterk de ontwikkeling van de kerkbouw. De financiering van de bouw was een commerciële onderneming vergelijkbaar met die in Nijmegen. De kanunniken en de kerkfabriek lieten de bouw van de pijlers betalen door de vele ambachtsgilden die er hun altaar wilden plaatsen. De kerk kreeg daardoor uiteindelijk maar liefst zes zijbeuken.¹³⁷ De prestigieuze stadsmilities bezetten een mooie plaats in de viering en het transept, vergelijkbaar met die van de schutterijen in de Oude Kerk van Amsterdam. Het machtige Sint-Lucasgilde, waarvan Quinten Metsijs lid was, de schrijnwerkers, de wijntaveniers en de kleermakers bezaten een plaats in de straalkapellen, net als de prestigieuze gilden in de Sint-Jan van Den Bosch. Het Maria-altaar stond in Antwerpen in het noordkoor, net als in de Noord-Nederlandse kerken, en de Heilige Geest Broodtafel stond net als de Haarlemse 'Broodbank' tegen de zuidwestmuur van de kerk. Patriciërs en geestelijken waren in de Onze-Lieve-Vrouwekerk echter nauwelijks vertegenwoordigd, ook niet in menggroepen.¹³⁸

De oudste parochiekerk in de Noord-Duitse Hanzestad Stralsund, de *Sankt Nikolaikirche*, vertoonde ook een lokaal bepaald altarenpatroon. Dit patroon was net als in de andere besproken kerken verbonden met de bouwgeschiedenis en omvatte in 1525, vlak voor de reformatie in Stralsund, zesenvijftig altaren. Vergelijking met de veertig zijaltaren uit 1378 wijst uit dat er die laatste honderdvijftig jaar vooral gildenaltaren bij waren gekomen.¹³⁹ Families die bij het stadsbestuur betrokken waren, het stadbestuur zelf en hoge geestelijken vormden gezamenlijk een aparte bovenlaag in de samenleving.¹⁴⁰ Dat is ook zichtbaar in het altarenpatroon. Vermogende patriciërs zoals de families Randow en Kummerow bezaten privékapellen bij de toren en in meerdere straalkapellen.¹⁴¹

¹³⁷ M. GIELIS: 'De beelden zijn der leken boeken. Enkele iconografische aantekeningen op de thematiek van de Antwerpse ambachtstriptieken', in R. FABRI & N. VAN HOUT (red.): *Van Quinten Metsijs tot Peter Paul Rubens. Meesterwerken uit het Koninklijk Museum terug in de kathedraal* (Antwerpen 2009) 205-211, p. 205.

¹³⁸ R. FABRI: 'Triptieken in situ gebruikt. Een open of gesloten wereld?', in FABRI & VAN HOUT (red.): *Van Quinten Metsijs tot Peter Paul Rubens* 33-43, p. 34-39.

¹³⁹ S. WEITZEL: *Die Ausstattung von St. Nikolai in Stralsund. Funktion, Bedeutung und Nutzung einer hansestädtischen Pfarrkirche* (Kiel 2011) 134.

¹⁴⁰ WEITZEL: *Die Ausstattung von St. Nikolai* 17.

¹⁴¹ B. BÜTNER: *Die Pfarreien der Insel Rügen. Von der Christianisierung bis zur Reformation* (Keulen 2007) 507, de familie Kummerow leverde in de 14^e en 15^e eeuw raadsliden en burgemeesters in Stralsund; Nikolaus Kummerow was in 1398 vicaris aan het Petrus- en Paulusaltaar in de *Nikolaikirche*; WEITZEL: *Die Ausstattung von St. Nikolai* 366-367.

De burgemeesters en plebanen van Stralsund hadden functiegebonden kapellen met een altaar bij de toren die steeds aan nieuwe ambtsdragers overgedragen moesten worden en de stadsraad bezat bij de zuidelijke torenpilaar een altaar met *Ratsstuhl*.¹⁴² Het altaar van de Kalandbroederschap bevond zich na verplaatsing van het oude altaar in 1390 in de nieuwe Kalandkapel in de kooromgang. Deze broederschap van hoge geestelijken onderhield memoriemissen voor burgers die zich daartoe bij hun broederschap hadden ingeschreven; burgers konden zelf geen lid worden.¹⁴³ Het Maria-altaar stond aan de noordzijde van het koor, het snijdersgilde verzorgde een altaar in een straalkapel en de verschillende scheepvaardersgilden zoals de Rigavaarders, de Åhusvaarders en de Bergenvaarders hadden een altaar in het schip. Ze stonden dicht bij elkaar in een concurrerende opstelling die doet denken aan de altaarposities van de Amsterdamse gilden of die van de schepenen en burgemeesters in de Buurkerk. Het altaar van de Bergenvaarders was net als dat van de Schonenvaarders in de Noordelijke Nederlanden gewijd aan Sint Olaf.¹⁴⁴

Ook de inrichting van de laatgotische *Marienkirche* van de Hanzestad Danzig (nu Gdańsk in Noord-Polen) was het resultaat van een samenspel van verschillende lokale groepen. Daarbij speelde de stadsraad vanaf 1475 een cruciale rol, omdat zij zelfstandig altaarplaatsen mocht verkopen aan broederschappen, gilden en patriciërs.¹⁴⁵ De kerk had zevenenvijftig altaren. Het hoogaltaar was gewijd aan Maria en daarom stond dit niet zoals gebruikelijk in het noordkoor. Er waren drie lekenbroederschappen die altaren bezaten in het koor en het schip. Veel gilden hadden een altaar in het schip, maar twee bezaten een koorkapel en drie een kapel in het dwarsschip. De vele altaren van de patriciërs bevonden zich vooral verspreid over het koor en dwarsschip. Opvallend is de sterke aanwezigheid van meerdere stedelijke instituten en priesterlijke broederschappen (deze laatste troffen we in de Noordelijke Nederlanden niet aan). De stadsraad zelf bezat het Kruisaltaar op de grens van koor en viering en enkele altaren bij de hoofdingang in het zuidelijke dwarsschip, verschillende priesterlijke broederschappen hadden hun altaren langs de zuidbeuk en in het zuidelijke dwarsschip.¹⁴⁶ De presentie van de stedelijke instituten was in de *Marienkirche* van Danzig veel groter dan in de *Sankt Nikolaikirche* van Stralsund en weerspiegelde de lokale machtssituatie duidelijk. Het stadsbestuur, de patriciërs en de priesterlijke broederschappen eisten de meest prestigieuze en in het oog vallende altaarlocaties bij het koor en de entree van de kerk op en bepaalden tevens

¹⁴² WEITZEL: *Die Ausstattung von St. Nikolai* 177.

¹⁴³ WEITZEL: *Die Ausstattung von St. Nikolai* 100, 141.

¹⁴⁴ WEITZEL: *Die Ausstattung von St. Nikolai* 366-367.

¹⁴⁵ M. KUTZNER: 'Die spätmittelalterliche Ausstattung der Marienkirche als Ausdruck der intellektuellen Empfindsamkeit und Religiosität der Danziger Bürger im ausgehenden Mittelalter', in G. EIMER & E. GIERLICH (Hrsg.): *Die sakrale Backsteinarchitektur des südlichen Ostseeraums - der theologische Aspekt* (Berlin 2000) 131-154, p. 133-134. Het altarenpatroon is gebaseerd op een plattegrond uit ca. 1510.

¹⁴⁶ KUTZNER: 'Die spätmittelalterliche Ausstattung' 147-149, 153.

hoe het geheel eruit moest zien. Vooral de stedelijke overheid had zich sterk geprofileerd. Iedereen die de kerk binnentrad, zag direct hun altaren en werd zo bij hun macht bepaald.

4. Tot besluit

De liturgie aan de vele zijaltaren bood de laatmiddeleeuwse gelovige een podium om de eigen positie binnen de lokale stedelijke samenleving tot uitdrukking te brengen en te profileren. Onder het beschermende dak van de grote stadsparochiekerk en binnen de politieke, organisatorische en liturgische kaders van de kerk trad men naar voren door de stichting van een altaar en een vermogen waaruit priesters betaald werden om daar de liturgie te onderhouden. De locatie van het altaar in de kerkruimte, zoals de afstand en de ligging ten opzichte van hoogaltaar en sacramentshuis, was hierbij essentieel en men legde extra eer in het altaar door middel van de aankleding in de vorm van retabels, paramenten en vaatwerk. Hoewel men voor de liturgieviering uiteraard was aangewezen op de clerus, hadden de leken in veel laatmiddeleeuwse kerken feitelijk de touwtjes in handen. 'Wie betaalt, bepaalt' gold nadrukkelijk ook in de kerk. Binnen dit algemene kader komt uit de historische literatuur over iedere stad een eigen beeld naar voren, dat in veel opzichten door het altarenpatroon wordt weerspiegeld. De plaatselijke economie en de verhoudingen van de stadsbevolking met hertogen, graven en bisschoppen waren vanaf het ontstaan van de steden overal verschillend, zodat zich de onderlinge verhoudingen tussen stedelijke overheden, geestelijken, broederschappen, gilden en rijke particulieren in iedere stad eveneens verschillend ontwikkelden. Hierdoor verliep ook de geschiedenis van de kerkbouw en -inrichting in elke stad anders.

De in dit artikel gepresenteerde altarenpatronen naar stichters of gebruikers informeren ons over de sociale orde van de samenleving rondom die kerken in een bepaalde tijd. Ze vormen als zodanig een loop op de sociale dynamiek. We zien hierin weerspiegeld hoe religie in de kern van het maatschappelijke leven verankerd was; in dit opzicht verschilden de stedelijke samenlevingen in de Noordelijke Nederlanden niet wezenlijk van die in andere delen van Europa. Hierdoor bieden de inventarisatie en vergelijking van altarenpatronen uitgelezen mogelijkheden voor mentaliteitshistorisch onderzoek. Studie van het altarenpatroon van een bepaalde kerk brengt de relatie kerk, geloof en samenleving aan het licht en maakt de verschillen tussen steden zichtbaar. Bij gebrek aan andere bronnen kan zo via het altarenpatroon kennis verworven worden over de sociale verhoudingen en de culturele dynamiek van laatmiddeleeuwse steden. Daarbij biedt het altarenpatroon ook de mogelijkheid om aan de hand van de vereerde heiligen de relatie van een stad met de omliggende regio duidelijker in beeld te brengen, evenals die met verre partners, waardoor we zicht kunnen krijgen op de lokale en translokale culturele netwerken aan de vooravond van de reformatie.

Summary

Side Altars as a liturgical Window on Late Medieval Society. Altar Patterns of Five Urban Parish Churches in the Northern Netherlands (c. 1550) Compared

During the fourteenth and fifteenth centuries many lay groups and individuals in Western Europe founded side altars and chapels in the parish churches of their towns. For this article, five town parish churches in the Northern Netherlands were selected to carry out a survey of altar patterns in their interiors on the eve of Iconoclasm and Protestant Reformation, c. 1550: the St. Stephen in Nijmegen, the *Buurkerk* in Utrecht, the St. Bavo in Haarlem, the Old Church in Amsterdam and the St. John in 's-Hertogenbosch. The aim was to assess to what extent the altar topography of medieval churches can be read as a 'liturgical window' on the socio-economic and cultural dynamics of late-medieval cities. In order to achieve this, the historical context was first analyzed, including some aspects of the political history of the towns, the social positions of the lay groups, their use of liturgy and the altars, the relations between the lay groups and specific saints, the importance of the location of the altars in the churches and the relations between the lay people and the clergy. This article brings together the ground plans of the buildings and the altars they contained, as well as additional sources such as foundational charters, descriptions of the altars and their saints. Among the founders/users of the altars, six categories are distinguished, and their relations made visible. In their 'altar patterns' the five selected churches reveal great differences between the towns where they were located. This method involving altar patterns as a mirror of cultural dynamics offers great opportunities for the study of medieval urban dynamics of Western Europe.

Cora Zwart (BA Geschiedenis, kand. Godgeleerdheid) is studente in de interdisciplinaire Research Master Classical, Medieval, and Renaissance Studies aan de Rijksuniversiteit Groningen. Zij richt zich in haar onderzoek op de verhouding tussen leken en religieuzen in de Nederlanden in de late middeleeuwen.

E-mail: cwzwart@home.nl.

